

Міністерство освіти та науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Педагогічний факультет
Кафедра педагогіки початкової освіти та освітніх інновацій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«РОЗВИТОК МОРАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ
ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ПОЗАШКІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ»**

Виконала: здобувачка вищої освіти

ОПП «Початкова освіта», спеціальності 013

Початкова освіта, групи ПОмз-22

Кушнір Марта Євгенівна

Керівник: **Русин Г. А.**

доктор педагогічних наук, професор

Рецензент: **Зозуляк-Случик Р.В.**

доктор педагогічних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Кушнір М. Розвиток моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти у позашкільній діяльності. Рукопис. 2025.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) освітнього рівня зі спеціальності 013 «Початкова освіта», Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2025.

У кваліфікаційній роботі розглянуто проблему моральних норм поведінки молодших школярів у психолого-педагогічних дослідженнях та розкрито вікові аспекти моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти.

Для проведення емпіричного дослідження моральних норм поведінки здобувачами початкової освіти була складена експериментальна програма їх вивчення, яка передбачала констатувальний, формувальний та контрольний етапи.

Були визначені критерії та емпіричні показники рівня вираженості різних моральних норм поведінки молодших школярів (моральні дії та вчинки, моральні ставлення, уявлення про моральну поведінку, моральна оцінка і самооцінка, піддатливість регуляційним впливам, моральна позиція).

Виявлені рівні (високий, середній, низький, нульовий) розвитку моральних норм поведінки молодшого школяра.

Виокремлено психолого-педагогічні умови розвитку моральних норм поведінки, зокрема раціонально-емоційну, мотиваційно-вольову та соціально-прагматичну в навчально-ігровій діяльності здобувачів початкової освіти.

Ключові слова: мораль, моральні норми поведінки, психолого-педагогічні умови, здобувачі початкової освіти .

З М І С Т

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ.....	8
1.1. Проблема моральних норм поведінки у психолого-педагогічних дослідженнях.....	8
1.2. Вікові аспекти дослідження моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти	19
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ.....	30
2.1. Програма, методи та організація емпіричного дослідження особливостей моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти.....	30
2.2. Вивчення психолого-педагогічних особливостей моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти.....	41
Висновки до другого розділу.....	55
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ..	57
3.1. Особливості розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти.....	57
3.2. Аналіз результатів формування моральних норм поведінки у здобувачів початкової освіти	69
Висновки до третього розділу.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність теми. Тема є актуальною у зв'язку із сучасними процесами реформування національної системи освіти, зокрема початкової, в контексті впровадження Концепції «Нова українська школа». Ці реформи визначають зміни у парадигмі освіти та виховання учнів, особливо під час вільного від навчання часу у закладах позашкільної освіти. У зв'язку з цим, актуалізується проблема формування моральної поведінки молодших школярів в позашкільній роботі, яка вважається провідною ідеєю та результатом організації освітньо-виховного процесу. Це вимагає пошуку та розробки ефективного виховного змісту і методики формування досліджуваного феномену.

Державна політика у сфері духовно-морального, гуманістичного і національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді визначена в ряді нормативно-правових документів, серед яких слід зазначити Національну доктрину розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Закон України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання», а також «Нову українську школу» у підході до цінностей. Додатково, важливі аспекти цієї політики відображені в Державному стандарті початкової загальної освіти.

Виконання завдань освітньої політики зумовлює необхідність проведення дослідження психологічних умов, чинників і механізмів морального розвитку особистості.

Щодо стану дослідження проблеми, розуміння духовності, моралі, моральності та морального виховання особистості у різних соціальнопедагогічних та освітньо-виховних середовищах здійснено за основою високоосвічених праць таких авторитетних філософів, як В. Кремень, Г. Сковорода, В. Сухомлинський.

У контексті нашого дослідження особливу актуальність мають наукові дослідження, які розглядають дитину як суб'єкта активної життєдіяльності на різних етапах її онтогенезу в соціокультурному або освітньо-виховному середовищі, а також психолого-педагогічні механізми формування її ключових

особистісних якостей, установок чи орієнтацій. Ці дослідження включають роботи таких авторів, як І. Беха, Н. Бібік, В. Лозова, Г. Пустовіт, О. Савченко, О. Сухомлинська, В.Лозова, та інші. Наукові дослідження, присвячені проблемам морального виховання молодших особистостей та формуванню їхньої ціннісної сфери, включають роботи таких авторів, як І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, К. Журба, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, К.Чорна та інші.

Окреслені науково-практичні завдання розвитку освіти в Україні в єдності з актуальною проблематикою сучасної психологічної науки й зумовили вибір теми дослідження *«Розвиток моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти у позашкільній діяльності»*.

Мета дослідження: науково обґрунтувати та емпірично дослідити особливості розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти в позашкільній діяльності.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

- 1) проаналізувати методологічні й теоретичні основи дослідження розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти;
- 2) емпірично вивчити особливості моральних норм поведінки молодших школярів і на основі обґрунтованих критеріїв та показників розвитку моральної поведінки, визначити рівні та типи їх розвитку;
- 3) розробити та апробувати експериментальну програму формування моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти;
- 4) з'ясувати психолого-педагогічні умови, що забезпечують розвиток моральних норм поведінки школяра у позашкільній діяльності.

Об'єкт дослідження: моральні норми поведінки здобувачів початкової освіти.

Предмет дослідження: психологічні умови та чинники розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти у позашкільній діяльності.

Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань використовувались такі **методи** дослідження:

1) теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, систематизація та узагальнення теоретичних засад досліджуваної проблеми;

2) емпіричні: психолого-педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний); бесіди та анкетування батьків і вчителів, що дало змогу з'ясувати особливості становлення моральних норм поведінки у молодших школярів.

Експериментальна база. Для проведення дослідження було обрано , 1-3 класи, (20 - експериментальна група, 19 - констатувальна група), батьки та учителі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- запропоновано поняття «моральні норми поведінки молодших школярів»; систематизовано типи моральних норм поведінки;
- удосконалено: уявлення про позашкільну діяльність як результат інтеграції ігрової та навчальної діяльності;
- дістали подальшого розвитку: положення про психолого-педагогічні засоби розвитку моральної поведінки молодших школярів у контексті їх загального морального розвитку.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані положення та висновки сприятимуть оновленню змісту навчальних, виховних та розвиваючих програм для вчителів позашкільних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні результати роботи доповідались на наступних конференціях: II Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток освіти в європейському просторі: національні виклики та транснаціональні перспективи» (14-15 квітень 2025 р., м. Ніжин); V всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку» 14 травня 2025 року, м Рівне). Опубліковано статтю: «Розвиток моральних норм поведінки молодших школярів у позаурочній діяльності». Молодь і освіта в умовах викликів XXI століття: українсько-польський збірник

матеріалів науково-практичної конференції науковців та студентів з міжнародною участю. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2025. 205с.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

1.1. Проблема моральних норм поведінки у психолого-педагогічних дослідженнях

У психології моральний розвиток як психологічна проблема активно починає привертати увагу в останні десятиріччя ХХ століття. Це зовсім не означає, що раніше моральний розвиток особистості повністю випадав з поля зору психологічної науки. Його фактичне вивчення здійснювалось в контексті таких проблем, як становлення якостей особистості, засвоєння правил поведінки, проблема ідеалів і їхня роль у вихованні та ін. Так, у психоаналізі (З.Фройд) констатується, що для людської особистості актуальним є конфлікт між активними прагненнями до задоволення біологічних імпульсів та соціальним оточенням, що ставить вимоги до неї. «Особистість розвивається внаслідок власних зусиль, спрямованих на розв'язання основного конфлікту: між прагненням виразити дані імпульси таким чином, щоб одержати задоволення, і необхідністю уникнути покарання» [60, с.208].

Розвиток моральної особистості має певні стадії, а основним механізмом є ідентифікація з цінностями батьків, інших дорослих та інтерналізації цих цінностей. Суть його полягає у збереженні традицій і стійкості системи цінностей, що передаються від покоління до покоління. Дитина дізнається не тільки про реальні життєві обмеження в певних ситуаціях, але також про моральні переконання батьків. Виділене З.Фройдом у структурі особистості супер-Его розглядалося основою для збереження стандартів моральної поведінки і тих утворень, які формують заборони для особистості [60, с.136-143].

Необхідність аналізу методологічних засад вивчення моральної поведінки людини зумовлена недостатньою обґрунтованістю існуючих підходів до проблеми, необхідністю розширення та поглиблення проблематики досліджень, пошуку адекватних методів аналізу та емпіричного дослідження.

Інтерес психологічної науки та педагогічної практики до проблем моральності особистості пояснюється, з одного боку, особистісною орієнтацією, гуманізацією й демократизацією освіти як одного з пріоритетних напрямів її розвитку, а з другого боку, об'єктивною необхідністю наукового обґрунтування місця і ролі морального виховання молодших школярів у цілісному освітньому процесі.

Як зазначав К. Д. Ушинський: «Тільки особистість може впливати на розвиток і визначення іншої особистості, тільки характером можна формувати характер... Причини такого морального магнетизму приховані глибоко в людській природі»[70, с.354-385].

Свого часу давньогрецькі мислителі визначали моральне як корисне і таке, що приносить людині радість з погляду розуму (Арістотель), щастя індивіда полягає в гармонійному поєднанні його інтересів з інтересами суспільства, а нормою поведінки є доброчинність (Сократ).

Пізніше, І.Кант вважав, що завдяки моралі здійснюється регуляція суспільних відносин, але не шляхом примусу, наставляння, а методом орієнтації людей на гуманні, добрі, справедливі стосунки, тобто через формування моральних цінностей [59, с.228-289].

Аналогічну думку про те, що людина отримує моральні знання та засвоює свої обов'язки щодо інших у процесі власного життя, висловлював Л.Фейєрбах: «...існування егоїстичної людини пов'язане з існуванням інших людей, хоч би її батьків, її братів і сестер, її сім'ї, отже, аж ніяк не залежне від своєї доброї волі.

Егоїстична людина, починаючи від лона матері, повинна ділити всі блага життя із своїми ближніми. І якщо ці невимушені, моральні впливи, не справивши дії, зазнають краху внаслідок невблаганної впертості егоїста – не сумнівайтесь! – тоді стусани його братів і штурхани сестер навчать його необхідних правил» [57, с.150].

Моральний розвиток особистості розглядається як процес засвоєння визначених у суспільстві еталонів поведінки, у результаті цього вони стають регуляторами поведінки особистості [15, с.80-89]. Відповідно до зазначеного,

людина (дитина) намагається діяти за приписами моралі, дотримуватись моральних норм як основи реалізації людських стосунків.

Так, В.Сухомлинський говорив про те, що необхідно займатися моральним вихованням дитини, навчати умінню відчувати людину [65, с.17]. Про моральність можна говорити тільки тоді, коли особистість морально поводить себе в силу внутрішнього спонукання (потреби), коли її власні погляди і переконання виконують функцію самоконтролю. Вироблення таких поглядів, переконань і відповідних їм звичок поведінки і становлять сутність морального виховання.

Формування моральних поглядів, ідеалів, переконань, норм, що визначають повсякденну поведінку дитини, здійснюється в умовах морального вибору в процесі життєдіяльності, що тісно пов'язано з ідеальним прогнозуванням і передбаченням наслідків її життєвих учинків. У почуттях проявляється особистість, її соціальні настанови, інтереси, потреби, смаки. Вони можуть мати різне забарвлення і пов'язані з моральною самооцінкою.

У сучасній психології в дослідженні морального розвитку особистості виділяються чотири предметні сфери:

1) моральна поведінка, що визначає добровільне виконання норм моралі, навіть тоді, коли їхнє порушення принесе людині чималі вигоди і вона буде твердо впевнена в безкарності своїх дій. Це вільний і правильний моральний вибір;

2) морально цінні і морально схвалювані ставлення до інших людей, гуманістичні й альтруїстичні почуття і стосунки: увага й інтерес до проблем інших людей, співчуття і допомога їм;

3) моральні знання, уявлення і судження. Вивчення розуміння дитиною моральних вимог, становлення понять відповідальності і справедливості, засвоєння критеріїв моральної оцінки. Це передбачає дослідження особливостей певних періодів розвитку, через які проходить становлення цього когнітивного аспекту, проблеми найважливіших факторів, що визначають перехід від одного періоду розвитку до іншого, проблеми зв'язку когнітивного і поведінкового аспектів морального розвитку дитини;

4) моральні переживання, зокрема, дослідження переживання провини при порушенні дитиною норм поведінки, походження цих почуттів і переживань і їхній тісний зв'язок з реальною поведінкою дитини [40].

Оскільки предметом нашого дослідження є моральні норми поведінки, розглянемо підходи до визначення моральної поведінки взагалі. У психології поведінка виступає як спрямована на іншу людину активність особистості, особлива форма індивідуальної діяльності, пов'язана із стосунками людей [3, с.52-73]. Аналіз показує, що у психологічній науці для позначення морально-нормативної поведінки використовуються два терміни: моральна поведінка і моральна діяльність. У одних випадках ці терміни використовуються як синоніми, у інших – вони диференціюються. Варто зауважити, що зближення понять моральна поведінка та моральна діяльність, яке спостерігається у науковій думці, все ж не означає їх повного ототожнення, що є досить значущим для психологічного аналізу їх сутності та визначення моральних норм поведінки зокрема.

Так, у словнику з етики присутнє наступне визначення феномену моральної поведінки: «Поведінка (моральна) – це сукупність вчинків людини, що мають моральне значення, вчинених нею у відповідно тривалий період у постійних умовах або в умовах, що змінюються» [20, с.253]. Моральну поведінку людини можна визначити, як ряд соціально значущих вчинків, дій, в основі яких лежать моральні мотиви, моральні дії, оцінки, ставлення, саморегуляція та самооцінка, що регулюються суспільними нормами моралі і власною совістю людини.

Моральна діяльність, як сторона будь-якої людської діяльності, виявляє себе суб'єкту завдяки специфічно моральній формі свідомості її змісту, передумов і цілей своєї практики. Вона є формою і засобом реалізації прийнятого свідомого етичного рішення, у той час як моральна поведінка є об'єктивацією не лише моральної свідомості, але й підсвідомості (неусвідомлюваних моральних інтенцій, наприклад, моральних звичок). Враховуючи вікові особливості молодших школярів, вважаємо за доцільне використання щодо їх нормативної поведінки саме термін моральна поведінка.

Обґрунтуємо ідею про те, що на етапі молодшого шкільного віку слід вживати термін «моральні норми поведінки», а не власне про повноцінну моральну поведінку. Для обґрунтування цього звернемося до концепції Л.Колберга, який виділив такі рівні розвитку моральної свідомості особистості: перший рівень – доконвенційний (доморальний); другий рівень – конвенційний (конвенційна мораль – конвенційний означає, що людина визнає й усвідомлює правила, норми, конвенції, стиль і життєдіяльність певного суспільства); третій рівень – постконвенційний (автономна мораль).

За класифікацією вченого моральний розвиток дитини характеризують такі риси: 1) доконвенційний рівень: перша стадія – уникати порушення норм і правил через страх покарання і догани, це слухняність заради самої слухняності; друга стадія – поводитися згідно з певними нормами і правилами лише тоді, коли це комусь потрібно і при цьому найчастіше правильним вважається те, що базується на взаємовигоді та користі; 2) конвенційний рівень (третя стадія) – робити те і вчиняти так, як вимагає й очікує оточення, що взагалі найчастіше вимагається від людей в подібній життєвій ситуації. Бути хорошим – дуже важливо, це означає проявляти вдячність і шану, турботу про інших, говорити тільки правду; четверта стадія – неухильно виконувати актуальні обов'язки [57, с. 44-50].

На думку вчених, доморальному рівневі відповідають: нульова стадія – добре те, що дитині подобається; перша стадія – дитина слухається, щоб уникнути покарання; й друга стадія – дитина послуговується егоїстичними міркуваннями взаємної вигоди – слухняність в обмін на певні заохочення (наприклад, похвалу чи цукерку). На цьому рівні домінує той модус моралі, який називається вимушеною мораллю. Тривалість її поширюється на молодший шкільний вік дитини й обмежується приблизно 10 роками її життя [59, с.175-182]. Дослідник підкреслив важливість моральних знань, суджень, переконань у життєдіяльності людей, починаючи з раннього дитинства, де дитина як суб'єкт виховного процесу діє активно і впливово щодо своєї моральної поведінки.

Аналізуючи зміст моральної поведінки, слід зазначити, що моральний розвиток є самостійним і визначає спосіб поведінки людини відносно явищ суспільного характеру. Саме тому, показником рівня розвитку моральної поведінки є сформованість особистісних якостей, які виступають своєрідним сплавом мотивів і способів поведінки. Завдяки розвитку спонукальної сфери створюються можливості вирішення особистістю важливих для неї проблем. Водночас мотивація коригує поведінку загалом, викликає відповідні спонукання та породжує потребу, а прагнення задовольнити свої потреби заставляє людину діяти.

Отже, моральна поведінка – це специфічний вид людської активності, який мотивується виключно моральними імперативами, визначальною її суттю є безумовне і жертвне творення блага для іншого, глибоке осмислення його переживання [41], а головною одиницею, «клітинкою» моральної поведінки (діяльності) виступає моральний вчинок.

Саме у вчинку, у його внутрішній структурі встановлюється єдність суб'єктивних та об'єктивних елементів. Через вчинок виявляється сутність моральної свідомості, рівень внутрішнього прагнення дитини діяти згідно моральних вимог. У психологічному словнику [20] вчинок визначається як свідомо дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до себе самої, до групи або до суспільства, до природи в цілому. Вчинок – це дія, яка усвідомлюється діючим суб'єктом як суспільний акт, що відображає ставлення цієї людини до іншої, а також до колективу, суспільства в цілому і, в свою чергу, викликає ставлення до себе [24, с.275]. «Звичайно, під вчинком психологи розуміють таку дію, котра має певне моральне значення, тобто саме в ньому людина практично виявляє своє ставлення до інших людей...Кожен учинок має психологічний аспект. Почуття, що виникають при цьому, є характерними продуктами і факторами вчинку: саме вони яскраво свідчать про зникнення старого і народження нового життєвого досвіду» [6, с.15].

Кожен вчинок є цілісним явищем, в якому в нерозривній єдності існують суб'єктивно-особистісні (мотиви) і об'єктивно-значущі (результати) елементи. «Цінність вчинку без врахування морального ставлення не дає адекватного уявлення про його моральну значущість, оскільки під впливом багатьох причин позитивні мотиви можуть дати негативний результат» [5, с.101]. За загальноприйнятим визначенням [59, с.488], реально-практичну структуру вчинку складають: 1) ситуативний компонент – поєднання зовнішніх та внутрішніх умов, що спричиняють певний учинок; 2) мотиваційний компонент – властиве особистості первинне усвідомлення збуджуючого, спонукаючого характеру ситуації, що призводить до актуалізації певних мотивів вчинків, до їх протиставлення чи поєднання, в результаті чого формується мотивація вчинку, як складне психологічне утворення, в якому поєднуються певні ідеали, ідеї особистості щодо прийняття певного рішення відносно мети та характеру вчинку; 3) дійовий компонент – комплекс реально-практичних дій особистості, спрямованих на прийняття нею рішення щодо морального змісту ситуації та на реалізацію прийнятого рішення; 4) післядійовий компонент – комплекс пізнавально-перетворюючих дій особистості, спрямованих на вторинне постдійове усвідомлення змісту здійснених нею вчинків, на усвідомлення їх результатів та на їх оцінювання.

Ще однією складовою моральної поведінки є *моральна оцінка* моральних аспектів поведінки (вчинків) інших людей і моральна самооцінка власної. У сучасній науковій літературі визначення моральної оцінки залишається суперечливим. Оцінка як один із способів висловлення ставлення того, хто говорить, до фактів реальної дійсності пов'язана з пізнанням об'єктивного світу.

Моральна оцінка – це один із видів оцінки, акт виявлення та обґрунтування моральної цінності тих чи інших феноменів (вчинків, намірів, норм, позицій тощо), які передбачають розумову людську діяльність; судження (висловлення), яке виражає суто моральне «схвалення» чи «не схвалення» цих феноменів. Під моральною оцінкою вчинку слід розуміти процес виявлення і, разом з тим, констатації його моральної значущості. А.М.Гумницький обґрунтовує

необхідність виділення в оцінці моральної дії двох ступенів: перший полягає в пізнанні його фактичного боку, другий передбачає визначення соціально-психологічного смислу вчинку, його моральної цінності. Але для адекватної оцінки окремої дії, чи лінії поведінки як сукупності великого ряду конкретних дій, на нашу думку, важливо не просто розглядати мотиви й результати з точки зору моральної цінності, а й виявити конкретне співвідношення цих цінностей і проаналізувати ті зовнішні умови, за яких дані мотиви втілюються у поведінці [24].

Ще однією формою моральної поведінки є *моральне самооцінювання*. Самооцінку взагалі розглядають як процес самооцінювання і як відносно стійке і сформоване уявлення дитини про себе. Багато дослідників відзначають, зокрема, що самооцінка дитини характеризується не тільки аморфністю і нестійкістю, але тут закладаються тенденції її розвитку в бік її диференційованості і стійкості (мотиваційно-ціннісна складова) [6, с.36-42].

Для моральних норм поведінки важливо як в особистості співвідноситься з її уявленнями про саму себе і з тим, якою вона повинна бути (Я-реальне, Я-бажане і Я-ідеальне), тому досить часто вона може піддаватися бажанню презентувати кращі (якісніші, моральніші, поціновуваніші) моделі власного Я-морального, а отже й формує неадекватну (здебільшого завищену) моральну самооцінку як елемент системи власного психозахисту і самоствердження. Тому вивчення властивостей і особливостей моральної самооцінки у контексті розуміння/саморозуміння має не тільки теоретичний, але і практичний інтерес у зв'язку з формуванням моральної сфери особистості молодшого школяра.

Важливою складовою моральної поведінки виступають моральні ставлення до людей та моральні почуття, що формуються у ході спільної з ними діяльності, спілкування. Процес формування моральних стосунків опосередковується моральними почуттями. Переживання дитиною різних аспектів взаємодії власного Я з іншими людьми є умовою виникнення моральних ставлень. Науковці розглядають моральне ставлення як об'єктивну відповідність окремих дій і вчинків особистості потребам та інтересам суспільства, що реалізується в

різних способах діяльності. «Поведінка, – за словами вченого, – практично здійснюване людиною ставлення» [3, с.58]. У моральній поведінці головним є ставлення людини до навколишніх людей, які побудовані за правилами моральності.

Моральні почуття як структурна складова моральної поведінки характеризуються усвідомленістю. Ця особливість зумовлена тісним зв'язком морального почуття з іншим компонентом моральної свідомості – переконаннями. Поза зв'язком з моральними переконаннями, моральні почуття (точніше емоції) можуть, як відомо, функціонувати як в усвідомленій формі, так і в неусвідомленій. І тільки в тих випадках, коли моральні переконання стають одним із механізмів стійких навичок особистості, емоційний компонент, як і моральні переконання в цілому, може функціонувати на підсвідомому рівні [21].

У структурі моральної свідомості та поведінки «емоційний компонент несе на собі основне психологічне навантаження тому, що у ньому виявлена сутність суб'єктивного ставлення особистості до моральних норм та вимог» [31, с.21]. Моральні почуття та емоції свідчать про перетворення зовнішніх моральних вимог у вимоги особистості до самої себе, тобто в них фіксується і той вирішальний момент, коли суспільна норма «переходить в іншу форму мислення і воління, – особистий максимум, внутрішню установку і позицію суб'єкта, – формулу перетворення усі повинні... у переконання я повинен.... Загальнообов'язкова норма в цьому випадку стає особистим обов'язком [32, с.60].

Моральне ставлення людини формується в результаті її взаємодії з оточуючими людьми на основі додержання норм моралі. Ставлення до оточуючих реалізується в поведінці школяра, воно може здійснюватися у вчинках. Але ставлення може бути і прихованим, у цьому випадку тільки конфліктна моральна ситуація може виявити позицію учня, його позитивну або негативну спрямованість, або байдуже ставлення до тих чи інших моральних явищ. Відповідне ставлення молодших школярів до людей, їх вчинків, їх взаємин впливає на формування моральної поведінки. Ставлення, з якими вже

визначилися діти шкільного віку – необхідна умова існування моральних вчинків [29].

Ще однією складовою моральної поведінки є *моральна саморегуляція*, що проявляється у довільності психічних процесів (уваги, пам'яті тощо), дій за інструкцією, цілепокладання, супідрядності мотивів, опосередкованості поведінки моральними нормами тощо. Довільність поведінки виявляється в різних формах зовнішньої і внутрішньої психічної активності особистості [27].

Ми розглядаємо саморегуляцію індивіда як структурне утворення особистості, яке представляє собою єдність цілеспрямованих дій, що проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінці засобів реалізації задуманого, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе. Моральна саморегуляція поведінки виступає в особистості як здатність неусвідомлено, за внутрішніми спонуканнями керувати своїми діями і вчинками відповідно з прийнятими в соціальному оточенні моральними нормами. Вона є інструментом адаптації особистості в її особистих стосунках, а також засобом внутрішнього врівноваження (досягнення «згоди з собою», з власною совістю). Останнє ґрунтується на наявності у індивіда достатньо стійких, суб'єктивно-значущих моральних норм, принципів, установок, а також достатньо розвинутої здатності до рефлексії. Основним критерієм сформованості довільності є підпорядкування поведінки дитини нормам і правилам.

Ще однією складовою моральної поведінки є *моральна позиція*. У науковій літературі ми не знайшли прямого визначення моральної позиції. В новому тлумачному словнику української мови [57, с.757] дано таке визначення: «Позиція – це точка зору, ставлення до чого-небудь, що визначає характер поведінки, дій», «поведінка, характер дій, що зумовлено цією точкою зору, цим ставленням». У психологічній енциклопедії [64, с.255] дано таке визначення позиції: «система поглядів, переконань, уявлень, установок, диспозиції, яку особистість реалізує в повсякденному житті та відстоює в референтних групах». Моральна позиція проявляється у співчутті і виражається вона в активній

безкорисливій допомозі іншій людині, у піклуванні про неї, відмові від свого особистого на користь іншої людини – одне з перших моральних почуттів, що пробуджуються в молодших школярів. Виходячи з цих загальних визначень, моральну позицію можна визначити як ставлення особистості до проблемності у актуальності блага іншого, до моральних норм, моральних ідеалів, моральних аспектів поведінки взагалі. Це ставлення може бути адекватним чи неадекватним, активним чи пасивним. На формування позитивного або негативного ставлення до моральних явищ впливають моральні знання. При цьому уже школяр може бути активним чи пасивним до блага ровесника чи іншої людини.

Отже, у структурі моральної поведінки ми виділили моральні вчинки та моральні дії, моральні ставлення, моральну оцінку та моральну самооцінку, моральну саморегуляцію та моральну позицію. Запропонований нами розподіл і перелік за групами структурних складових моральної поведінки дещо умовний, тому що в реальних умовах, наприклад, ставлення особистості до оточуючих людей виявляється комплексно у взаємодії всіх компонентів. Фактично ці компоненти функціонують у моральній поведінці як єдине ціле. Але, на нашу думку, групування таким чином структурних компонентів моральної поведінки відповідає основним проявам активності особистості в певній діяльності (пізнавальній, трудовій, моральній, спілкуванні).

Таким чином, наш теоретичний аналіз показав, що на етапі шкільного віку не можна констатувати про сформованість повноцінної і стійкої моральної поведінки через несформованість у молодших школярів внутрішньої складової – свідомої орієнтації на моральні принципи, ідеали, норми. Тому для позначення моральних аспектів поведінки школяра ми запропонували термін «моральні норми поведінки». Це зумовлено особливостями вікового розвитку молодших школярів цього віку, а саме, несформованістю у них внутрішніх імперативів моральної поведінки (мотивації, саморегуляції) та піддатливості поведінки зовнішнім впливам, несформованістю моральної регуляції та самооцінки.

Моральна норма поведінки школяра – це обов’язково-добровільна, безумовна (без винятків) реалізація школярем благодійних дій (допомога, підтримка, сприяння, співдія) та вчинків (справедлива моральна оцінка, моральна позиція та вираження ставлення у формі жесту, тону, міміки, погляду) щодо іншого, що переживає задоволення, щастя, успіх, радість, чи, навпаки, потребує доброго ставлення, підтримки, розуміння, бо має життєві труднощі, невдачі в діяльності, в самореалізації, нещасливу життєву долю та інші проблеми. В основі цієї форми поведінки є позитивне, емпатійне сприйняття і прийняття іншого, переживання та ціннісне і справедливе ставлення до нього[30].

Моральні форми поведінки тільки у зовнішньому вираженні співвідносяться з власне моральною поведінкою. Одночасно вони безумовно володіють тією ж психологічною структурою та імперативною спрямованістю. Тому до моральних норм поведінки ми відносимо моральні вчинки та дії школяра, його моральні ставлення і переживання, моральну оцінку і самооцінку, його підконтрольність у реалізації моральних аспектів поведінки, моральна позиція. Поведінки дітей молодшого шкільного віку характеризуються домінуванням зовнішнього прояву моральності. Однак в окремих ситуаціях морального вибору з чітко визначеною орієнтацією на моральну норму (тобто при відсутності внутрішньої боротьби мотивів) у молодших школярів виявляється тенденція до виникнення мотиваційної готовності діяти адекватно до ситуації, внутрішня моральна позиція. Одночасно необхідно констатувати про становлення норм моральної поведінки в умовах різних видів діяльності, насамперед спілкування, ігрової та навчальної.

1.2. Вікові аспекти дослідження моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти

Розгортання досліджень становлення моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти неможливе без розкриття вікових аспектів даної проблеми. Шкільний вік – важливий період психічного розвитку, вік початкового формування особистості [13, с.145-148], коли інтенсивно формуються психічні

функції, складні види діяльності (гра, спілкування з дорослими й ровесниками, навчання), виникають ієрархія мотивів і потреб, самооцінка, вольова регуляція та моральні форми поведінки. Шкільне дитинство охоплює молодший шкільний вік з 6-ти до 10 років [16, с.141]. На цьому етапі складається нова соціально-психологічна та моральна ситуація розвитку, молодший школяр прагне до самостійності, у нього з'являється внутрішня позиція. Провідною діяльністю стає гра. У грі школярі опановують інші види діяльності, у них виникають важливі новоутворення у психічній та особистісній сферах, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток дитини, формується готовність до навчання у школі [16, с.145].

Зміни, які відбуваються в цьому процесі мають як кількісний, так і якісний характер. Встановлено, що особливий вплив вікового фактору виявляється у формуванні знань про моральну поведінку. Це зумовлено як розвитком когнітивної сфери, формуванням інтелектуальних здібностей молодших школярів, так і розширенням їх соціального, морального досвіду. З віком розширюються знання про різноманітність способів реагування у ситуаціях морального вибору, про багатогранність форм поведінки, зростає репертуар стратегій моральної поведінки. Поряд з кількісними змінами простежуються також якісні зміни в уявленнях про способи поведінки. Учні вивчають соціальний світ і поступово засвоюють моральні принципи і правила, за якими він існує. Вікових змін зазнають також інші аспекти соціального пізнання та морального розвитку особистості.

Аналіз класичних і сучасних джерел з проблем становлення учня [35;43], дозволив виділити особистісні риси і новоутворення дитини відповідно до того, які з них переважали в класичній парадигмі, та які (типові й специфічні властивості) виявлено в сучасних наукових дослідженнях. Так, типовими особливостями молодшого шкільного віку є наступні: 1) гордість за власні досягнення, намагання демонструвати їх; 2) почуття власної гідності; 3) уява (відтворююча і творча); 4) знаково-символічна функція мислення; 5) переборення егоцентризму – розвиток децентрації; 6) довільна поведінка та

система саморегуляції; 7) об'єктивна самооцінка (чітка, в цілому позитивна!); 8) внутрішні, етичні інстанції та підпорядкування мотивів; 9) збагачення змісту емоційного життя; 10) диференціація почуттів, здатність до їх вербалізації; 11) посилення стимулюючої ролі почуттів (стають внутрішніми мотивами і регуляторами вчинків).

Серед специфічних особливостей молодшого шкільного віку виділимо наступні: 1) виокремлення й усвідомлення себе, свого «Я» в системі міжособистісних стосунків (через свої досягнення в предметно-операційній сфері); 2) потреба в спілкуванні, досягненні успіху, схваленні, лідерстві, самостійності; 3) мотив співробітництва; 4) первинна самооцінка (позитивне усвідомлення не тільки «Я», але й того, що «Я хороший»); 5) виникнення внутрішньої позиції (самосвідомості); 6) поява нової мотивації (формуються ігрові, трудові, навчальні мотиви); 7) розвиток мотивів самоствердження й самолюбства; 8) розвиток інтересу до світу дорослих; 9) засвоєння моральних цінностей та норм; 10) потреба (як новий мотив!) переживання цінності свого «Я», його динамічності, автономності; 11) амбівалентне розуміння морального сенсу конфліктної ситуації; 12) зростання вербалізації своїх переживань; 13) універсальність, відкритість світові; 14) поява почуття взаємозв'язку себе й іншого («здатність бути собою та іншим»), порівняння себе та іншого, значущість іншого, сприйняття іншого в розмаїтості його властивостей та досвіду стосунків. Усі ці психологічні особливості молодшого учня характеризуються своєрідністю, новизною, яскравою виразністю.

Як відомо, за Е.Еріксоном, розвиток особистості визначається тим, що суспільство очікує від людини, які цінності й завдання ставить перед нею на різних вікових етапах, у той час як послідовність етапів розвитку залежить від біологічного начала. На кожному етапі дорослішання дитина вирішує певні завдання, пов'язані зі становленням своєї ідентичності та самоцінності, що дозволяє їй приймати себе у всьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом і визначати систему цінностей, ідеалів, життєвих планів, потреб [57]. Завданнями молодшого віку є формування базової довіри до світу (Е.Еріксон),

подолання почуття відчуження; завдання молодшого шкільного віку – боротьба за власну незалежність і самостійність, розвиток активної ініціативи, переживання почуття провини й моральної відповідальності. Це дає нам можливість припустити, що становлення моральних норм поведінки учня визначається вирішенням завдань, які забезпечують подальше функціонування особистості, пов'язане з можливістю реалізації здібностей та особистісних потенцій у моральній поведінці. Проблеми виникають у зв'язку з появою неузгодженостей між об'єктивними вимогами й суб'єктивним досвідом дитини, тобто спочатку виникає проблемна ситуація, а потім на її основі «формулюється завдання» [59, с. 32–42].

Набуття індивідом особистісної якості, що визначає його поведінку та психічні властивості, можливе на основі виокремлення та усвідомлення себе, свого «Я» як суб'єкта в системі людських стосунків. Поведінкові акти, які, здавалося б, свідчать про ствердження себе, свого «Я» («Я-сам») як психологічне відділення від дорослого, насправді, як показують дослідження Н.І. Непомнящої [45], задовольняють потребу школяра у самостійному виконанні певних дій. Такі поведінкові акти є лише підготовчим етапом виокремлення й усвідомлення «Я».

Так, у ранньому дитинстві індивід, починає виділяти себе як персону, окрему від інших, досягає своє «Я» через власне ім'я, займенник «Я» та фізичний образ. Відчуття образу «Я» складається у дитини на першому році життя («центральне новоутворення», «праособистість») і має форму аморфного самовідчуття й радісного переживання своєї унікальної цінності для близьких дорослих, які ставляться до дитини як до майбутньої особистості. В цілому психологічний образ «Я» формується у дитини під впливом заданого емоційного ставлення до людей і до себе. Саме через позитивний емоційний стан учень виділяє й стверджує себе. Без такого емоційного самоставлення за дефіциту спілкування у молодших школярів не утворюється «перша духовна потреба» (О.Запорожець), і вони відчувають депривацію особистості.

Виокремлення й усвідомлення «Я» реалізується дитиною у ставленні до дорослих та однолітків. Так, вже близько двох місяців вона вже чітко

диференціює ступінь уваги дорослих, пізніше починає виділяти матір, згодом і сторонніх осіб (відбувається «позитивне впізнавання»). Із збагаченням образу іншого (дорослого) зростає його чіткість і усвідомленість власного «Я» [24]. Образ однолітка утворюється починаючи з двох років, проте до кінця шкільного дитинства він менш значущий (майже не усвідомлений і не вербалізований), ніж образ дорослого. При цьому становлення моральних норм поведінки особистості в дитинстві пов'язане зі сприйняттям іншої людини як цінної особистості. Відтак, відкриття безумовної цінності іншої людини сприяє становленню досліджуваної нами поведінки.

У молодшому шкільному віці інтеріоризуються загальні ціннісно-сміслові орієнтації, необхідні для переживання цінності через існування іншого. Безумовна довіра до людей як емоційний стан робить це можливим, а розвинуте мислення – здійсненим. Учень переживає глобальність, різноманіття, цінність і реальність інших людей.

Молодший шкільний вік є вирішальним у процесі становлення провідних, визначальних, базових основ самосвідомості особистості, особливосприятливим для формування оптимальної системи цінностей. Загальна структура діяльності, організація змісту самосвідомості визначаються цінністю «Я» і стають засобом її самореалізації у людських стосунках [26;41]. Уявлення молодшого школяра про цінність іншого пов'язані зі здатністю сприймати іншого як слухняного, розумного, веселого, охайного і з намаганням в сюжетно-рольових іграх «запозичити» їх для себе у ровесників та у значущих дорослих. При цьому учень переживає свою тотожність з іншим суб'єктом. Відтак, здійснюючи рефлексивний самоаналіз, особистість дитини поступово починає усвідомлювати власне «Я», поступово відкриває власні особистісні якості.

Науковці підкреслюють, що протягом молодшого віку учень проходить величезний шлях розвитку – від відділення себе від дорослого («Я-сам») до відкриття свого внутрішнього життя, виникнення самосвідомості [60]. У молодшому шкільному віці ми можемо говорити про появу певного ставлення до себе та своїх можливостей. Так, як показують дослідження, шестирічні діти,

як правило, їх переоцінюють. У віці семи років діти в більшості випадків оцінюють себе адекватно: «умію одягатися», «умію прибирати постіль». У цьому віці учні вказують на уміння слідувати певним моральним нормам поведінки: «умію допомагати дорослим», «я слухаюся маму» та ін. Свої можливості вони оцінюють за практичним їх здійсненням. Як стрижневий структурний компонент самосвідомості у молодших школярів самооцінка стає одним із провідних мотивів, тобто збудників активності дитини: які якості в собі вона цінує, чи готова проявляти соціально значущу моральну активність щодо навколишніх. Уже самооцінка молодших школярів стає достатньо стійкою.

Можливість самотійного «виходу» в соціум та взаємодія з нею без посередників призводить до ускладнення життєвого простору й самоорганізації. Це можливе за умови повноцінного функціонування на ранніх етапах онтогенетичного розвитку особистості сумісної психологічної системи «дитина-дорослий». Саме в цій системі відбувається виникнення нових якостей, які детермінують подальший розвиток цінності власного «Я» дитини. Автономізація-соціалізація як процес, що відбувається спочатку в сумісній системі «дитина-дорослий», а потім здійснюється самим школярем як відкритою системою, може проходити як процес, що супроводжується дорослими (батьками, педагогами, психологом), і як процес спонтанний, здійснюваний дитиною без посередників [68].

Усвідомлення себе як окремого суб'єкта, як унікального «Я» відбувається наприкінці раннього віку через тілесні відчуття, «образ» тіла, візуальний образ свого відображення в дзеркалі, через переживання свого волевиявлення й свою здатність виділяти власне «Я» як джерело волі, емоції і уяви. У дружньому середовищі учень здобуває моральну автономність «авансом» і заявляє про свою самотійність. В умовах депривації активності молодший школяр здобуває досвід безнадійності [8].

У цьому віці психічне відображення спрямовується у двох протилежних напрямках – на соціальний світ і власну персону з переважанням у шкільному віці першого. Сформовані близькими дорослими міцні межі власного «Я»

дозволяють дитині ставитися до себе як до суб'єкта й надалі самостійно прагнути до знаходження автономності [50, с. 158-172].

Моральний розвиток молодшого школяра в цьому віці здійснюється на основі освоєння ним моральних знань і морального досвіду, емоційного переживання моральних стосунків. Від того, як вони будуть сформовані у перші роки життя дитини, багато в чому залежить увесь її наступний розвиток.

Рушійними силами розвитку психіки учня є суперечності, які виникають у зв'язку з виникненням нових потреб дитини, найважливіші з яких: потреба у спілкуванні, завдяки якій засвоюється соціальний досвід; потреба у зовнішніх враженнях, у результаті цього відбувається розвиток пізнавальних здібностей; потреба у руховій активності, що призводить до оволодіння цілою системою різноманітних практичних навичок та вмінь. Розвиток провідних соціальних потреб у молодшому віці характеризується тим, що кожна з них набуває самостійного значення [40].

У внутрішньому світі дитини цього періоду виникають особливо важливі для її подальшого життя новоутворення – починає розвиватись творча діяльність, яка виражається у здатності перетворювати навколишню дійсність, створювати нове [68, с.147]. «Тоді у школяра з'являється внутрішнє, особисте життя, спершу у пізнавальній сфері, а потім і в емоційно-мотиваційній. Для її пізнавальних процесів характерний синтез зовнішніх і внутрішніх дій, об'єднаних у єдину інтелектуальну діяльність. Формуються у молодших школярів і розумові дії та операції, які стосуються розв'язування пізнавальних та особистих завдань. У процесі виховання відбувається засвоєння необхідних норм, форм і правил культури поведінки. Усвідомлені учнем норми і правила поведінки починають керувати його поведінкою, перетворювати його дії на довільні та морально регульовані вчинки. Це засвідчує появу довільної моральної регуляції» [41, с.147-148].

У молодшому віці в учнів уже виникають перші уявлення про моральні норми поведінки і пов'язані з ними моральні переживання. Л.С.Виготський наголошував, що наявність поняття і свідомість цього поняття не збігаються ні в

моменті появи, ні у функціонуванні. Аналіз дійсності з допомогою понять виникає значно раніше, ніж аналіз самих понять. Неусвідомленість понять зумовлена самою природою дитячої думки, а усвідомлені поняття функціонують ззовні, в атмосфері соціальної думки, що оточує дитину, і засвоюються дитиною в готовому вигляді тоді, коли цьому не перешкоджають антагоністичні тенденції її власного мислення [20]. Формування мислення дитини найкраще відбувається через навчально-ігрову діяльність, що веде за собою його розвиток.

Засвоєння молодшими школярами морально-етичних норм і вимог людського суспільства розгортається через спілкування молодших школярів з дорослими та однолітками в процесі різних видів діяльності. На основі взаємних співпереживань, загального духовного і душевного настрою в сім'ї у дитини формуються альтруїстичні почуття (самопожертва, переживання, співчуття), вони є частиною емоційного досвіду дитини. Такі почуття виникають лише тоді, коли батькам притаманні ці позитивні якості.

У здобувачів початкової освіти відбувається формування рівня буденної моральності на основі включення учня у систему соціальної взаємодії. Засвоєння знань про моральні норми і вимоги, перетворення їх на відповідні мотиви поведінки, передбачає усвідомлення школярем системи моральних цінностей. Цінності і ціннісні орієнтації виступають базовими елементами моральної сфери особистості школяра, пов'язуючи в єдине ціле адекватні і буденні моральні уявлення у свідомості дитини [5].

Одночасно, слід зазначити, що молодшим школярам особливо важко вибрати між особисто значущими і суспільно важливими мотивами [49, с.200]. Для того, щоб знання дитиною моральних норм не розходилося з їх реалізацією у поведінці, зазначає О.Кононко, необхідною умовою є перетворення норми на внутрішню спонуку, мотив соціальної поведінки або раціональне прийняття дитиною моральної форми як необхідної, доцільної, корисної. Зовнішня соціальна норма має пов'язуватись у свідомості школяра з його моральними потребами, інтересами, переконаннями, мотивами, ідеалами, самооцінкою. Норма має перетворитись на внутрішню вимогу дитини до самої себе,

реалізовуватись без контролю і тиску ззовні [32]. Першим етапом засвоєння моральних норм поведінки є виникнення уявлень про них.

Однією із передумов виникнення моральних норм поведінки молодших школярів є виникнення у них моральних суджень. Аналіз літератури про моральні судження показує, що це питання в психологічній літературі розроблене недостатньо, а спеціальні дослідження майже відсутні. Про те, як ті чи інші фахівці з дитячої психології розуміють природу і суть моральних суджень учнів, можна судити за окремими висловлюваннями, що прямо чи побіжно стосуються цього питання. Так, англійський психолог Дж.Селлі характеризує моральні судження, вказує на їх особливу емоційну забарвленість, зазначає, що моральні судження – це судження якості, і вони вимагають виразності сприйняття. На його думку, школяра, а особливо молодшого, слід вчити порівнювати різні моральні твердження з тим, щоб він набув певної навички, яка дозволить йому легко розпізнавати добро і зло в їх різноманітних конкретних проявах.

Свого часу французький психолог Г.Компере називав їх судженнями відношення і вважав, що виникають вони приблизно під кінець другого року життя. На його думку, перші моральні судження молодших школярів пов'язані із страхом перед авторитетом батьків. Дитина вважає добром все те, що їй дозволяють, і, навпаки, злом те, що забороняється. І зло не стільки в тому, що даний вчинок забороняється, скільки в тих неприємностях, які чекають на неї в разі непокори. Основою для судження про добро і зло у дитини є страх або симпатія. Ці два принципи, вважає Г. Компере, діють навіть тоді, коли дитина ще не навчилася говорити, коли слова добре і погано залишаються для неї незрозумілими. Науковець стверджує, що як добрі, так і злі вчинки дитина робить несвідомо, що вона від природи може творити як добро, так і зло, і що її моральні судження є вродженими. Отже, у концепції Г. Компере щодо природи моральних суджень є суперечність: з одного боку, він вважає моральні судження вродженими, з другого, що моральні судження утворюються через вправління молодших школярів у розпізнаванні добра і зла [60].

Спеціальні дослідження моральних суджень дітей проводив Ж. Піаже і стосувалися вони в основному моральних суджень дітей про справедливість і несправедливість, правду і неправду. Так, досліджуючи моральні судження дітей у віці 6 – 12 років, вчений зробив висновок, що моральне уявлення дітей змінюються від морального реалізму до морального релятивізму. Моральний реалізм – це однозначне розуміння добра і зла, побудоване на авторитеті дорослого. Тільки в підлітковому віці виникають релятивістські уявлення про те, що кожен має право на повагу і на своє розуміння справедливості. Так, учні стверджують, що обманювати не можна за жодних обставин, але в оцінках провокуючих ситуацій апелюють до рішення дорослих. Деякі учні вважають, що у певних випадках неправда допустима. Школяр оцінює дії за їх наслідками, а не намірами [17, с.145].

Головним є висновок про те, що основним принципом справедливості у молодших школярів є взаємність, тобто діти переконуються, що на удар треба завжди давати здачу.

Отже, у здобувачів початкової освіти є сензитивним періодом для формування моральних норм поведінки. Тут формуються перші моральні уявлення і оцінки, вони одержують первинне уявлення про сенс моральної поведінки: просоціальні наслідки поведінки взагалі; збільшується кількість інформації про можливі наміри партнера; поглиблюється розуміння зв'язку між особливостями поведінки та реакцією на неї партнерів; виникає відповідність поведінки соціальним, моральним стандартам. Розвиток моральних норм поведінки відбувається шляхом накопичення досвіду моральних (і неморальних) дій і вчинків; збільшення кількості ситуацій, які дитина спостерігає, у яких конструює нові форми поведінки. Основою даного процесу виступає внутрішній план дій.

Передумовою їх виникнення та засвоєння виступають когнітивні, емоційні та мотиваційні розвитку молодших школярів.. Завдяки цьому поведінка учня починає опосередковуватись уявленнями про моральні норми, у нього виникають

моральні звички, адекватнішими стають моральні оцінки та моральні самооцінки, моральні ставлення тощо.

Висновки до розділу 1

1. На етапі молодшого шкільного віку можна констатувати про розвиток моральних норм поведінки, а не власне про моральну поведінку у прямому значенні цього терміну. Це зумовлено особливостями вікового розвитку учнів цього віку, а саме, несформованістю у них внутрішніх імперативів моральної поведінки (мотивації, саморегуляції) та піддатливості впливам цього типу поведінки зовнішнім впливам.

2. Конкретними моральними нормами поведінки молодших школярів є: моральні вчинки та моральні дії; моральна оцінка; моральна самооцінка; моральні уявлення; моральні ставлення молодших школярів до ровесників, інших людей, доформ поведінки, до праці та її результатів, до навколишньої природи, до доручень вчителя, батьків; моральна саморегуляція та моральна позиція.

3. Віковими передумовами становлення моральних норм поведінки є особливості розвитку у них когнітивної сфери (особливості сприймання та усвідомлення, пам'яті, мислення та уяви), самосвідомості (самооцінки, самоконтроль), спонукальної (мотиви поведінки, звички), та емоційної сфер (емоційна вразливість, емпатія).

4. Виділено дві групи чинників моральних форм поведінки: 1) генералізовані та 2) специфіковані. До групи генералізованих чинників ми відносимо: а) спілкування з дорослими та ровесниками; б) гру; в) спільну діяльність, зокрема навчання; г) прослуховування казок; д) перегляд мультфільмів і телепередач, гра на комп'ютері; е) стилі виховання батьків та вчителів. До групи специфічних чинників відносимо: а) постановка вимог; б) пояснення дитині суті моральних форм поведінки і спеціальне навчання; в) підкріплення моральних форм поведінки та соціальний контроль; г) актуалізація моральних переживань та емпатії.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

2.1. Програма, методи та організація емпіричного дослідження особливостей моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти

Зважаючи на те, що проблему становлення моральних норм поведінки в здобувачів початкової освіти вивчено недостатньо, ми здійснили комплексне емпіричне дослідження даного феномену. На етапі емпіричного дослідження об'єктом нашого дослідження виступили моральні норми поведінки молодших школярів, зокрема, психологічні особливості моральних норм поведінки молодших школярів та особливості їх становлення в умовах навчально-ігрової діяльності.

На цьому етапі дослідження був проведений експеримент. Проводився він з метою перевірки висунутої гіпотези про те, що психологічною суттю моральних норм поведінки є опосередкування внутрішньої і зовнішньої активності школяра благом іншого (молодшого, ровесника, старшого), що проявляється у моральних вчинках і діях, моральній свідомості та самосвідомості. Конкретно змістом моральних норм поведінки молодших школярів є дотримання ними моральних імперативів (уявлення про моральні цінності, норми, ідеали, принципи), що усвідомлюються у нерозривній єдності з буттям іншої конкретної людини (молодшого, ровесника, старшого) та власним Я, моральні дії та вчинки, моральна самооцінка та самоконтроль власної поведінки, оцінювання, переживання та особистісне реагування на моральні аспекти поведінки та дії іншого, моральна позиція.

Реалізуючи програму емпіричного дослідження, ми виходили з необхідності розкриття психологічного змісту і тенденцій розвитку моральних норм поведінки в здобувачів початкової освіти; розробити цілісний підхід до їх аналізу, і на цій основі створити й апробувати комплексну методику вивчення особливостей становлення норм моральної поведінки на даному віковому етапі. Зокрема, були визначені тенденції, обґрунтовані критерії та рівні морального

розвитку учня, зону найближчого розвитку. Ще раз констатуємо, що в даний віковий період не можна стверджувати про повноцінну моральну поведінку тому, що в дітей цього віку ще не сформовані внутрішні умови такого типу поведінки. Складовими моральних норм поведінки молодших школярів є моральні дії, уявлення про моральну поведінку, моральне оцінювання поведінки інших людей, моральне самооцінювання, піддатливість регулятивних впливів моральних аспектів поведінки, моральна саморегуляція, моральні позиції, моральні ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, молодших та незнайомих людей.

Виходячи з наведеного вище аналізу, основними були визначені такі завдання констатувального експерименту: 1. Розробити критерії, показники та рівні сформованості моральних норм поведінки. 2. Добрати емпіричні методи та обґрунтувати дослідження особливостей формування моральної поведінки у молодших школярів, довести їх валідність, надійність та репрезентативність. 3. Виділити етапи та складові експериментальної програми. 4. Перевірити ефективність реалізації експериментальної програми із використанням статистичних методів дослідження.

На початковому етапі емпіричного дослідження були визначені критерії, показники та рівні сформованості моральних норм поведінки у молодших школярів. Перший етап дослідження включав виявлення конкретних норм моральної поведінки та сфери їх проявів. Наступний етап експериментальної програми полягав у реалізації формульовального експерименту в умовах навчально-ігрової діяльності.

Контрольний експеримент проводився з метою встановлення змін, які виникли у процесі застосування формульовальних засобів, та визначення міри їх впливу на становлення та розвиток моральних норм поведінки в процесі навчально-ігрової діяльності молодших школярів.

На завершальному етапі експериментального дослідження, з метою перевірки динаміки показників сформованості моральної поведінки, нами були

застосовані методики, що використовувалися на етапі констатувального експерименту.

Узагальнена методика констатувального етапу дослідження передбачала виявлення особливостей розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти. Реалізація емпіричних заходів здійснювалась у такій послідовності: 1. Вивчалися особливості розуміння школярами суті моральних категорій, моральних цінностей, дій, норм та уявлення про моральну поведінку. 2. З'ясовувалися особливості реалізації учнями моральних ставлень до батьків, родичів, вчителів, ровесників, старших та незнайомих людей. 3. Вивчалися особливості морального оцінювання поведінки інших. 4. З'ясовувалися міркування молодших школярів про те, як їх сприймають та оцінюють інші люди й особливості поведінкових реакцій у ситуаціях морального вибору. 5. Вивчались особливості здатності регулювати та контролювати свою поведінку. 6. Виявлялися особливості моральної позиції.

Для діагностики рівня розвитку моральних норм поведінки у молодших школярів виникла необхідність розробити критерії, показники та рівні сформованості досліджуваного параметру. До того ж, дослідження передбачало визначення комплексу діагностичних методик, які б дозволили зробити висновки щодо відповідності досягнутих результатів поставленим в експерименті завданням.

Отже, основними об'єктами моніторингу стали структурні компоненти моральних норм поведінки, виділені нами вище, а саме: моральні дії та вчинки; уявлення про моральну поведінку; моральні оцінювання поведінки інших людей; моральне самооцінювання; піддатливість регулятивних впливів моральних аспектів поведінки; моральна саморегуляція; моральні позиції; моральні ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, старших та незнайомих людей.

На основі аналізу наукової психолого-педагогічної літератури та після з'ясування структурних складових досліджуваного феномена нами було

визначено такі загальні *критерії сформованості моральних форм поведінки* у здобувачів початкової освіти :

1) адекватність і глибина уявлень про моральні норми поведінки; 2) ставлення до моральних аспектів поведінки, моральна активність, вираження та її оцінювання; 3) практичні стратегії та тактики оволодіння моральними нормами поведінки та способами її реалізації як суб'єкта моральної поведінки.

Перший критерій використовується для оцінки сформованості пізнавального компоненту про норми моральних форм поведінки; другий – для оцінки сформованості емоційно-ціннісного компоненту; третій – для оцінки сформованості практично-дієвого компоненту.

Кожному критерію відповідає певний набір конкретних *показників*. Так, критерій «адекватність і глибина уявлень про моральні форми поведінки» розкривають такі показники: 1) знання змісту, сутності та структурних компонентів феномена моральних норм поведінки, зокрема, знання особливостей конкретних моральних норм поведінки (моральних дій, моральних ставлень, уявлення про моральну поведінку, моральні оцінювання поведінки інших людей, моральне самооцінювання, піддатливість регулятивних впливів моральних аспектів поведінки, моральна саморегуляція, моральні позиції; 2) цілісність уявлень про моральні норми поведінки, її основні характеристики та особливості, ціннісні орієнтації.

Критерії «ставлення до моральних аспектів поведінки» розкриваються такими показниками: 1) реагує на моральні аспекти поведінки; 2) виражає ставлення до моральних аспектів поведінки; 3) оцінює власну поведінку та поведінку ровесників з позиції дотримання чи недотримання моральних норм.

Критерій «практичні стратегії та тактики реалізації своїх функцій як суб'єкта моральних форм поведінки» розкривається такими показниками: 1) дотримання моральних норм; 2) самореалізація у сфері моральних форм поведінки; 3) моральний самоконтроль.

Узагальненими критеріями «сформованості моральних норм поведінки» виступили такі параметрами: ідентифікація себе з особами як носіями моральних

норм; співвіднесення моральних норм поведінки зі своїми власними; особистісне ставлення до моральності; наявність інтересу до оволодіння моральними нормами поведінки.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі методи:

1) спостереження за поведінкою, спілкуванням, грою дитини в різних навчальних та ігрових ситуаціях; 2) бесіда дитини з дорослими по інтерпретації і тлумаченні сюжетних картинок, що близькі досвіду дитини; 3) бесіда дорослого з дитиною по інтерпретації і тлумаченні сюжетних порівнянь, що відображають орієнтації в поведінці дитини в системі людських стосунків; 4) комплекс діагностичних ігор і завдань, спрямованих на виявлення рівня розвитку моральних форм поведінки молодших школярів; 5) аналіз взаємодії дитини з дорослими, ровесниками і меншими дітьми в ситуації прийняття рішення, надання доручень; 6) спеціально спрямовані бесіди з батьками і вчителями з метою діагностувати вплив дорослого на дитину.

Визначимо характеристики діагностичного апарату нашого експериментального дослідження. З цією метою охарактеризуємо конкретні моральні норми поведінки молодших школярів та методи їх дослідження.

Виходячи з того, що учні дуже рідко здійснюють повноцінні моральні дії та вчинки, предметом нашого вивчення були морально неоднорідні вчинки – дії, об'єктивний і особистісний, які знаходяться в дисгармонії. Більшість психологів (Л.І.Божович, І.Д.Бех, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, І.О.Непом'яща та ін.) визначають моральну дію як одиничний поведінковий акт, пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків. Із сукупності таких актів складається моральна поведінка людини. Ця група вчинків складається з двох підгруп. До першої – зовнішні моральні дії – відносяться загалом позитивні дії, але за внутрішнім, мотиваційним змістом вони не є такими. Це дії морально невірні, які поділяються за своїм суб'єктивним змістом на дії двоякого роду: захисно-оберігаючі та корисні. Захисно-оберігаючі дії школяр чинить із побоювання отримати певну неприємність. Корисні – це дії, що можуть допомогти дитині здійснити ті чи інші вузько індивідуальні бажання,

інтереси, потреби. Але оцінка цих дій не повинна бути беззастережно негативною, бо для деяких молодших школярів зовнішньо моральні дії є своєрідним «перехідним етапом» від морально неповноцінної, негативної до морально повноцінної, позитивної поведінки.

Другою підгрупою морально неоднорідних вчинків є підгрупа зовнішньо аморальних дій, негативних за їх зовнішнім проявом, в той же час позбавлених негативних намірів. До них відносяться аморальні вчинки за незнанням, афективні й ненавмисні вчинки. Це вчинки, які не мають навмисного негативного змісту, що здійснюються внаслідок тих чи інших вад в процесі морального пізнання, невірного розуміння обов'язку. Такі дії вихованці здійснюють, коли, наприклад, старанно приховують вчинки своїх товаришів [4].

Для дослідження моральних вчинків та дій молодших школярів використовувалося спостереження за спеціальною програмою та методика «Вибір» (Додаток А), метою якої було виявлення ставлення молодших школярів до моральних дій, певних моральних якостей (відповідальність, колективізм, спрямованість, самокритичність, совісність, принциповість, чуйність, справедливість). Учням пропонувалося виконати завдання: пропонується ситуація і ставляться запитання: «Як ти поведитимеш себе у таких ситуаціях? Вибери відповідь відповідно до вибраного вчинку або дай нову відповідь». За кожен відповідь нараховується певна кількість балів.

3 б. – дитина вибирає перший варіант відповіді, в якому міститься активне і стійке ставлення до відповідних моральних дій;

2 б. – учень вказує на моральну дію, наголошуючи на ситуації якій бере участь;

1 б. – учень обирає пасивну позицію і його ставлення до виконання моральних дій недостатньо стійкі.

0 б. – вибір останнього варіанту «г» свідчить про негативне ставлення до виконання моральних дій, тобто показник рівня вираженості відсутній.

«Гра з дзвіночком». Кожного дня під час проведення дослідження з учнями проводилася гра, під час якої діти ставали в коло і співали пісню: «Дружні діти у

школі, ангел сяде на плече. У кого в руках дзвіночок, добру справу хай назве». Під час виконання пісн, учні передавали один одному дзвіночок. Коли пісн закінчувалася, дитина в якій в руках був дзвіночок називала добру справу, що зробила в цей день. Варіанти відповідей були різноманітними. Наприклад: а) «Я сьогодні застелив своє ліжко дома і не плакав, коли прийшов у школу» – 3 б.; «Я допомагав мамі готувати салат» (але з чого дитина не знала, з чого ми зробили висновок, що дитина видумала цю дію)» – 2 б.; «Я насварив вчора кицю за те, що вона розсипала корм» – 1 б.; «Я сьогодні ввечері дивилася з мамою телевизор» – 0 б.

Вивчення моральних ставлень. Виконання цього завдання передбачало з'ясування особливостей ставлення молодших школярів до ровесників, інших людей, до норм поведінки, до праці та її результатів, до природи, до доручень вчителя, батьків. Ми виходили з того, що нерозривний зв'язок моральних ставлень з моральною свідомістю не виключає їх єдності з іншим суттєвим елементом структури моралі – моральною діяльністю. Для відображення моральних ставлень в етиці користуються поняттями «вчинок», «поведінка», «діяльність». Варто зауважити, що в контексті концепції особистості І.О. Непом'ящої структура ставлень розглядається як тріада емоційної, оціночної (когнітивної, пізнавальної) та конативної (поведінкової) сторін. Кожна із сторін ставлення визначається характером життєвої взаємодії особистості з оточенням та людьми: 1) емоційна складова виражає емоційне ставлення особистості до об'єктів середовища, людей та самої себе; 2) пізнавальна – сприйняття та оцінку (усвідомлення, розуміння, пояснення) об'єктів оточення, людей та самої себе; 3) поведінкова (оціночна) – здійсненню вибору стратегій та тактик поведінки особистості до значущих (цінних) для нього об'єктів оточення [37]. Реалізуючись у моральних діях, моральне ставлення об'єктивується, набуває значення справи – соціально-морального факту (Б.Ананьєв, І.Бех, М.Боришевський). Для емпіричного вивчення моральних ставлень були використані метод спостереження та методика «Добре чи погано» (Додаток Б).

Щоб дослідити моральне ставлення здобувачів початкової освіти не лише до ровесників, але і до інших, зокрема, незнайомих людей нами було проведено експериментальне заняття, яке включало в себе читання казки «Уламки доброти» і проведення бесіди та ігри. Після читання казки дітям задаються питання на визначення їх ставлень до героїв. Після бесіди учні стають у коло і кожному з них ведучий кидає м'яча. Той, хто ловить м'яча, називає будь-яку людину та пояснює, як ставиться до неї і чому (наприклад: «Мама. Я її люблю, бо вона щодня грається зі мною та допомагає мені і я їй допомагаю»; «Пані Леся хороша, але вона часом кричить»). Молодшим школярам пропонується називати не лише членів своєї сім'ї, але і інших знайомих, чи малознайомих людей.

Методика «Добре чи погано» призначена для вивчення емоційного ставлення до моральних норм поведінки «Динамічний матеріал для фронтальних та індивідуальних занять». У посібнику міститься 5 фонів і 37 фігурок, з допомогою яких створювалися і розігрувалися певні ситуації, обговорювалося, що добре, а що погано, а також дано можливість дітям оцінити запропоновані їм сюжети.

Крім того учням було запропоновано назвати всіх людей, яких вони люблять. В грі вигравав той, хто називав найбільшу кількість людей. Для визначення вербального ставлення до оточуючих, молодшим школярам було запропоновано показати, як можна показати свою любов (ласкаво доторкнутися, запропонувати іграшку, запросити сісти поруч, поцілувати).

Оцінювання рівня розвитку морального ставлення за результатами гри і обговорення казки здійснювалося за такими показниками:

3 б. – справедливо ставиться до інших, відповідальне ставлення до доручень, проявляє моральні ставлення як до знайомих, так і до незнайомих людей.

2 б. – розуміє моральний аспект людських стосунків, але не завжди дає їм справедливу оцінку, проявляє моральні ставлення, але часто лише під впливом дорослого («Обніми хлопчика і він перестане плакати»);

1 б. – в бесіді виявляє розуміння морального аспекту людських стосунків, але не проявляє їх у реальній поведінці;

0 б. – не звертає уваги на моральний аспект людських стосунків, до інших ставить несправедливо;

Для вивчення уявлень дітей шкільного віку про моральні норми поведінки використовувалася методика «Бесіда» (Додаток В). Учні задають запитання, наприклад: Кого можна назвати чемним (нечемним)? Чому? Кого можна назвати чесним (нечесним)? Кого можна назвати добрим (злим)? Кого можна назвати справедливим (несправедливим)? Кого можна назвати щедрим (жадібним)? Кого можна назвати сміливим (боягузом)?

Аналізуючи пояснення здобувачів початкової освіти, встановлювалося на що вони при цьому посиляються: на узагальнене уявлення про якості («Не діляться. Це такі, які хочуть мати все, а інші, щоб не мали. Вони жадіни»); на конкретних людей як носіїв певної якості в конкретній ситуації («Добрий Володя, тому, що він дав мені покататися на велосипеді»); на літературних казкових персонажів («Добра Русалочка, бо вона нічого поганого не робить»); на самого себе («Мене можна назвати сміливим. А чому не можна назвати? Я що чогось боюся? Я не боюся»).

Високі показники про зміст уявлень щодо моральних норм поведінки молодших школярів означають, що у молодших школярів наявні елементарні уявлення про те, «що таке добре, а що таке погано». Підраховують, які якості дитина приписує собі. Аналізуючи їх відповіді, визначають, на що при цьому зсилається дитина: на узагальнене уявлення про наявність у неї даної якості («Я не жадібний, я даю свої іграшки, щоб діти бавилися»); на конкретних людей як носіїв певної якості в конкретній ситуації («Я дуже сміливий, я краще б'юся і краще бігаю, ніж Левчик. Мене ніхто не переможе»); на літературних персонажів («Я добрий, бо вчора помирих своїх друзів, а вони сварилися», «Я добра і хороша як Білосніжка, буду мати сім гномиків і вони все за мене будуть робити»); на самого себе («Я чемний, бо слухаю вчительку, а вона мене садить на своє крісло і я замість неї всіма команду»).

Дані співвідносять з приблизним змістом уявлень про норми моральної поведінки і уявлення про них на даному віковому етапі: 6-7 років – елементарні уявлення про норми моральної поведінки. Формування негативного ставлення до грубості і жадності, а також елементарні прояви моральних норм поведінки у вигляді дружби, взаємодопомоги, а також часткового виконання доручень; 7-8 років – на основі аналізу повсякденних ситуацій, творів літератури та перегляду мультфільмів, що носять моральний зміст формування доброзичливого ставлення, турботи, доброзичливості до інших людей; 6-7 років – розвиток ввічливості, працелюбності, скромності, сміливості, а також прояв цих якостей на конкретних прикладах; 7-8 років – формування негативних ставлень до аморальних якостей і вчинків, розвиток узагальнених якостей про моральні норми поведінки.

Оцінювання сформованості моральних уявлень здійснювалося за такими показниками:

3 б. – учень володіє уявленнями про моральні норми поведінки, правильно оцінює поведінку молодших школярів і мотивує свою оцінку, наявні знання щодо основних характеристик моральних норм поведінки, їх деталізованість, вербалізує їх сутність.

2 б. – наявність у школяра знань щодо більшості характеристик моральних норм поведінки, їх деталізованість, неповна вербалізація їх сутності, дитина називає моральні норми поведінки, правильно оцінює поведінку молодших школярів, але не аргументує свою оцінку.

1 б. – молодший школяр оцінює поведінку інших учнів як позитивну чи негативну (правильну чи неправильну, добру чи погану), але не аргументує її; наявні фрагментарні знання про характеристики моральних норм поведінки, часткова деталізованість, недостатньо повна або неадекватна вербалізація їх сутності.

0 б. – відсутність у дитини знань, розуміння та усвідомлення сутності моральних норм поведінки, молодший школяр не може оцінити вчинки інших своїх ровесників.

Нами було виділено рівні (високий, середній, низький, нульовий) та емпіричні вираженості конкретних моральних норм поведінки.

Максимально рівень сформованості моральних норм поведінки міг бути оцінений у 21 б. (Кожна із 7 форм оцінювалася за 3 бальною системою), а мінімально 0б: високий рівень – 17 б. – 21 б.; середній – 12 б. – 16 б.; низький – 7 б. – 11 б.; нульовий – 0 б. – 6 б.

Дамо якісну характеристику рівнів (Див.: Таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

№	Рівні	Характеристика
1	<i>Високий</i> (17 б. – 21 б.):	молодший школяр допомагає дорослим, ровесникам чи молодшим, при цьому проявляє емпатійність. Говорить правду, відповідально виконує свої завдання, не перекладає їх на інших, поважає гідність інших людей, справедливо ставиться до інших, проявляє схвалення при реалізації іншими моральних норм поведінки. Ставлення характеризуються усвідомленістю та переконаністю. Активно ставиться до моральних аспектів власної поведінки і поведінки іншого (проявів чесності, справедливості, правдивості, емпатійності). Учень називає моральну норму поведінки, правильно оцінює поведінку інших молодших школярів і мотивує свою оцінку, наявність в учня знань щодо основних характеристик моральних норм поведінки, деталізованість, вербалізація їх сутності. Самостійно дає оцінку своїм діям при вирішенні ситуації моральної колізії та своїм можливостям без допомоги з боку дорослого. Адекватно реагує на зауваження та оцінки оточуючих. У школяра наявні певні права і обов'язки, що активно регламентують його стиль поведінки, у нього стійка система поглядів, переконань щодо зла і добра, чесності та нечесності, справедливості і несправедливості, які він реалізує в повсякденному житті і відстоює в референтних групах.
2	<i>Середній</i> (12 б. – 16 б.):	молодший школяр допомагає іншим, але при цьому привертає увагу і наголошує на своїх позитивних вчинках. Моральне ставлення до інших носить епізодичний характер і залежить, як правило, від того чи є інший його другом. У школяра наявні знання щодо більшості характеристик моральних норм поведінки, як правило вони деталізовані, неповна вербалізація їх сутності, дитина називає моральну норму поведінки, правильно оцінює поведінку молодших школярів, але не мотивує її виконання. Епізодично дає моральну оцінку вчинкам інших. Критеріями оцінювання моральної поведінки не володіє. Невпевнена з утрудненнями, і лише з допомогою дорослого може дати аргументовану моральну оцінку своїх дій. Учень реагує на зауваження лише з боку важливого для нього дорослого. Він розуміє, щоб тебе любили, поважали і цінували, потрібно бути слухняним, хорошим, нікого не ображати; добивається визнання в групі однолітків. Але вони цікавлять його лише як засіб самоствердження. Школяр напружено стежить за успіхами інших і радіє їх невдачам. Він оцінює однолітка неадекватно, з точки зору своїх

		достойнств. Система поглядів, переконань щодо зла і добра, чесності нечесності, справедливості і несправедливості нестійка.
3	<i>Низький</i> (7 б. – 116):	молодший школяр тільки епізодично допомагає іншим учням, як правило тим, кого вважає своїм другом, майже ніколи не сприяє іншим, проявляє моральні норми поведінки тільки за вимоги дорослого. Вирішуючи ситуації морального вибору проявляє невпевненість. Ставлення до ровесників епізодично справедливе. Більш-менш адекватні уявлення про найпростіші моральні норми поведінки, часом вони неадекватні, загалом неповні, орієнтується на зовнішні дії. Майже не оцінює моральні аспекти поведінки як власної, так і інших людей. Як правило, не піддається зовнішнім регуляційним впливам. Не володіє моральною позицією.
4	<i>Нульовий</i> (0б. – 66):	молодший школяр не надає допомоги іншим, а навпаки перешкоджає, говорить неправду, навіть під впливом дорослого не чинить морально, несправедливо ставиться до ровесників; притаманні неадекватні уявлення про моральні норми поведінки, не оцінює моральні аспекти поведінки та стосунків або оцінює неадекватно. Зовсім не оцінює власну поведінку, відсутня моральна позиція, не реагує на зауваження, вимоги та оцінки оточуючих.

Отже, розроблена загальна методика вивчення психологічних характеристик моральних норм поведінки молодших школярів дозволило в логічній послідовності привести особливості різних моральних норм поведінки школярів, охарактеризувати їх загальні рівні та типи розвитку.

2.2. Вивчення психолого-педагогічних особливостей моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти

Розглянемо результати емпіричного дослідження, проведеного за комплексною методикою вивчення психологічних особливостей моральних норм поведінки в здобувачів початкової освіти.

Встановлено, що майже у половини молодших школярів (48,7%) реалізація моральних дій і вчинків представлена на середньому рівні, досить у значній кількості (28,3%) на низькому і лише 12,5% на високому, а у решти (10,5%) на нульовому. На нашу думку, такі тенденції можна пояснити тим, що учні мають ще не достатньо сформований пізнавальний (сприйняття та оцінка об'єктів середовища, людей та самого себе) та поведінковий (здійснення вибору стратегій та тактик поведінки особистості до значущих (цінних) для нього об'єктів середовища) складові, що у кожній морально-етичній ситуації заважає їм адекватно робити правильний вибір. Учні часто сумніваються як вчинити, не

можуть абстрагуватись від власного егоїстичного настановлення, прагматичності у поведінці. Крім того, у молодших школярів ще до кінця не сформована ієрархія першочерговості мотивів щодо вибору моральних дій і вчинків у суперечливій ситуації.

Що стосується вікових тенденцій, то кількість молодших школярів з нульовим рівнем сформованості моральних форм поведінки з віком зменшується (20% – 6р; 11,5% – 7 р. і 1,8% – 8р.). І навпаки, зростає кількість молодших школярів з середнім (46,6% – 6р; 48% – 7 р. і 51% – 8р.) та з високим рівнем сформованості (4,4% – 6р.; 7,7% – 7р.; 23,6% – 8р.). Цю вікову тенденцію можна пояснити якраз з ростанням пізнавальних можливостей, розвитку моральних почуттів та збагаченням досвіду моральних норм поведінки.

Учні з низьким рівнем прояву моральних дій (28,9% – 6р.; 32,6% – 7р.; 23,6% – 8р.) не завжди сприяють іншим, тільки епізодично допомагають іншим школярам, як правило лише тим, кого вважають своїми друзями. Моральні норми поведінки проявляють тільки під впливом дорослого. При вирішенні ситуацій морального вибору проявляють невпевненість («Я можу і попросити пробачення, але мене будуть сварити і я не хочу»). Ці діти проявляють безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків («Не буду тому, що не хочу», «Якщо вона хоче побавитися лялькою, хай не плаче, хай їй мама купить»).

Молодші школярі із середнім рівнем реалізації моральних дій представлені майже однаково серед усіх вікових груп. Проте, слід зазначити, що у молодших школярів моральні дії під час проведеного нами дослідження все ж є максимально контрольованими з боку дорослих і їх виконання залежить від емоційної реакції ззовні («Пані Леся, а правда я гарно прибрала на своєму місці?»). У 7-ти і 8-ми річних учнів моральні дії виконуються як задля похвали з боку дорослого, так і через якісь інші не менш важливі для них чинники. Це може бути як і прояв певних моральних якостей («Моя бабуса буде рада, якщо я вже не буду плакати у школі»), так і певних меркантильних інтересів («А мама казала, що якщо я буду чемний, то тато купить мені велику машинку»). Саме у молодших школярів найбільше представлений середній рівень прояву

моральних дій – 50,9%. Такі результати можна пояснити тим, що учні 1 класу набагато адекватніше вирішують проблему морального вибору. Під час відповідей на питання школярі також проявляли адекватні емоційні реакції, але вони були ще слабо вираженими.

Для високого рівня виконання моральних дій характерні низькі показники в учнів 1 класу – 4,4%, у молодших школярів 2 класу – 7,7% та значно вищі у молодших школярів 3 класу – 23,6% відповідей. Щодо високорівневої групи можна констатувати, що саме учні 3 класу мають більший досвід практичного розв’язання моральних колізій. У інших вікових групах порівняно невисокі показники, це можна пояснити тим, що у молодших школярів цього віку краще розвинуте уявлення про моральні дії і норми поведінки, яких необхідно дотриматись чи недотримуватись («Я вам допоможу віднести чайник на кухню», «Якщо ти хочеш, то я тобі виріжу, а ти поклеїш фігурки»). Вони можуть проявляти певне прагматичне, егоїстичне ставлення щодо ситуації, вміють вибирати, у якій ситуації необхідно морально поводитись, а в якій можна й уникнути цього, якщо нема контролю з боку дорослих, або відсутнє покарання тощо. Учень добре емоційно відчуває моральну дію, але вибирає на свій розсуд, коли її дотримуватись, на його погляд.

Так, якщо молодші школярі під час гри з дзвіночком дуже часто повторювалися і привласнювали собі чужі «добрі справи», то першокласники могли не передавати дзвоник далі, щоб всі чули, яку добру справу вони сьогодні зробили. Наприклад, Софійка К. (7 р.), роблячи це щодня, через незнання моральних норм і їх абсолютну відсутність у поведінці, називала різні, зроблені нею в цей день «добрі справи», зокрема такі: «Я сьогодні ввечері з мамою дивилася телевізор».

Розглянемо статеві відмінності у реалізації моральних норм поведінки. Так, виявилось більше дівчаток з високим рівнем (14,7%), ніж хлопчиків (10,0%) та, навпаки, з нульовим рівнем більше хлопчиків (14,3%), ніж дівчаток (7,3%). На середньому – 50,0% дівчаток і 47,1% – хлопчиків, на низькому – 28,0% дівчаток і 28,6% – хлопчиків. Отже, моральні дії та вчинки дещо краще сформовані у

дівчаток, ніж у хлопчиків. Це можна пояснити тим, що дівчатка дещо випереджають хлопчиків у моральному розвитку через більшу соціалізованість, зокрема, в ігровій діяльності.

1. Реалізація морального ставлення до інших людей.

У найбільшій кількості молодших школярів (46%) моральні ставлення сформовані на середньому рівні, у 27% – на низькому, у 23% – на високому і у 4% – на нульовому. Знову, як і в попередньому випадку відсоток молодших школярів з нульового рівня зменшується (6,6% – 6р., 3,8% – 7р., 1,8% – 8р.), зменшується і кількість молодших школярів з низьким рівнем (30,5% – 6р., 30,7% – 7р., 16,3% – 8р.). І навпаки, збільшується відсоток учнів із середнім рівнем (37,7% – 6р., 46,1% – 7р., 54,5% – 8р.) та з високим (20% – 6р., 19,3% – 7р., 27% – 8р.)

Знову, як і в попередньому випадку, проаналізуємо рівні розвитку морального ставлення у молодших школярів. Так, нульовий рівень морального ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, старших та незнайомих людей відзначався у молодших школярів віком 6 років – 6,6%, для вікової групи 7 років – 3,8%, для 8 років – 1,8%. Цей рівень найвищий у молодших школярів 6 років і ще менше проявляється у групах 7-ти та 8-річних учнів. Це можна пояснити тим, що молодші школярі мають ще не достатньо сформовану емоційно-почуттєву сферу, що у морально-етичній ситуації створює труднощі адекватно робити правильний вибір у ставленні. Ці учні часто сумніваються як поставитися до ситуації, не можуть абстрагуватись від власного егоїстичного настановлення, прагматичності у поведінці. Крім того, у школярів ще до кінця несформована ієрархія першочерговості мотивів щодо вибору моральних форм поведінки у суперечливій ситуації.

Низький рівень сформованості морального ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, старших та незнайомих людей зустрічається у всіх молодших школярів й за кількісними показниками займає середню позицію. Найчастіше (35,5%) він зустрічається у молодших школярів 1 класу, у 30,7% випадків у молодших школярів 2 класу, а 16,3% – у молодших школярів 3 класу.

Середній рівень морального ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, молодших та незнайомих людей у молодших школярів є домінуючим за кількісними показниками у всіх вікових групах. Найбільше все ж вони представлені у віковій групі – 54,5%. Такі результати можна пояснити тим, що учні 3 класу набагато краще орієнтуються у моральних ставленнях. В експериментальних ситуаціях вони, зокрема, правильно описували зображене на картинках, пояснювали свої дії щодо інших в різних ситуаціях, а також дії зображених на картинках героїв. Порівняно високі показники середнього рівня ставлень теж характерні для учнів 1 класу – 46,1% та 37,7% характерні для молодших школярів 2 класу.

Високий рівень морального ставлення є притаманний 20% у 1 класі та 19,2% – 2 класі, 27,3% – третьокласникам. Це можна пояснити тим, що у молодших школярів частіше проявляються прагматичне, егоїстичне ставлення щодо певних осіб, вони вміють вибирати, до кого необхідно морально ставитись, а до кого ні, якщо нема контролю з боку дорослих, або вони знають, що не будуть покарані тощо. Молодші ж учні дуже емоційно описували свої ставлення до тих чи інших героїв описаних на малюнках. Зокрема, описуючи представлені їм малюнки, молодші учні навіть намагалися підійти і поцілувати деяких героїв. Юрчик А. (1 клас), побачивши на малюнку хлопчика, який ламає дерево, побіг і приніс лопатку, якою він «закопає дерево назад в землю»).

У грі з м'ячиком тільки окремі учні згадували про інших ровесників, а з дорослих вони згадували лише про своїх батьків. Лише 17 досліджуваних (11,2%) згадали, що в групі можуть знаходитися й інші люди. Лише одна дитина, зловивши м'ячик, згадала про вчителя та жодна дитина не описувала і не згадала про помічника вчителя.

Розглянемо статеві відмінності. Виявилось більше дівчаток з високим рівнем (28,0% дівчаток і 17,1% хлопчиків) та, навпаки, з нульовим рівнем більше хлопчиків (5,7%), ніж дівчаток (2,4%). На середньому – 47,6% дівчаток і 44,3% – хлопчиків, на низькому – 22,0% дівчаток і 32,9% – хлопчиків. Отже, моральні ставлення до батьків, родичів, вчителів, ровесників, молодших та незнайомих

людей дещо краще сформовані у дівчаток, ніж у хлопчиків. Це можна пояснити, як і в попередньому випадку більшою соціалізованістю дівчаток, у них сильніше проявляється емоційність та емпатійність по відношенню до інших.

2. Особливості моральних уявлень молодших школярів.

Дослідження уявлень про моральні норми поведінки важливе, бо саме останні дозволяють визначати контекст ситуації, у якій необхідно дотримуватись моральної поведінки.

За допомогою навідних запитань ми визначили рівень уявлень молодших школярів про моральні норми поведінки. Дітям демонстрували малюнок, на якому зображено Помагайлика, якого діти повинні були охарактеризувати.

Аналіз емпіричних даних показує, що найчастіше уявлення про моральні норми поведінки сформовані на середньому рівні – 52%, дещо менше 30,3% – низькому, високому – 8,5% і нульовому – 9,2%. Розглянемо детальніше отримані дані.

Несформованість уявлень про моральні норми поведінки в основному характерне у молодших школярів 1 класу (13,3%) та 2 класу (7,7%). На нашу думку, це можна пояснити тим, що школярі цих двох груп ще не розуміють контекстів різних ситуацій та як у них поводитись. Наприклад, ми фіксували, що учень робив вірний вибір, але коли його розпитували про мотиви поведінки, то він неадекватно пояснював як саме треба поводитись, просто засуджуючи моральну поведінку. І навпаки, роблячи неправильний вибір, школяр пояснював як саме треба поводитись, хоча і не міг до кінця пояснити свою точку зору.

У 30,3% молодших школярів уявлення про моральні норми поведінки сформовано на низькому рівні. Це характерне для всіх груп. Середній рівень уявлення школярами про моральні норми поведінки є домінуючим у всіх групах (52%). Такий результат є закономірним, оскільки учні часто проявляють знання моральних норм поведінки та через вибірковість в уявленнях про моральні норми, ситуації моральної колізії роблять вибір, опираючись на тільки свої якості.

Високий рівень уявлень молодших школярів про моральні норми поведінки найчастіше виявлявся в учнів 3 класу (12,7%). Діти цього віку мають набагато кращі уявлення про такі норми поведінки, як бути «слухняним – неслухняним», «працьовитим – лінивим», «щедрим – жадібним», «сміливим – боягузом» тощо. Одночасно, часто учень 3 класу вже добре знає норму, але вибирає, коли її дотримуватись, а коли не обов'язково, на його погляд. У поясненні вище перелічених понять і норм поведінки вони робили дуже мало помилок, хоча все ж не завжди могли пояснити чому вони так вважають. У молодших школярів 1 та 2 класу високий рівень розвитку уявлень про моральні норми поведінки зустрічався значно рідше.

Розглянемо статеві відмінності уявлень про моральні норми поведінки. Так, виявилось більше дівчаток з високим рівнем (14,6% дівчаток і 10,0% хлопчиків), а також з нульовим рівнем 3,9% хлопчиків, а 5,2% дівчаток. На середньому – 28,2% дівчаток і 23,7% – хлопчиків, на низькому – 16,4% дівчаток і 13,8% – хлопчиків.

Проаналізувавши, загальні результати емпіричного дослідження уявлень про моральні норми поведінки за методикою «Бесіда», результати спостережень і бесід зі школярами, ми можемо стверджувати, що у молодших школярів всіх груп домінує середній і низький рівень, а найрідше зустрічається високий рівень уявлень про моральні норми поведінки.

3. Моральне оцінювання молодших школярів. Діагностичним матеріалом для визначення моральних оцінок молодших школярів був використаний матеріал посібника «Добре і погано». З молодшими школярами обговорювалося, що добре, а що погано, а також їм було дано можливість оцінити запропоновані сюжети, що передбачали моральну оцінку. Дослідження проводиться індивідуально та з групою. Ми показували дитині картинку і просили розповісти про цей малюнок. Для полегшення формулювання відповіді ми індивідуально запитували дитину: «Скажи, хто добре зробив, а хто вчинив погано». У протоколі фіксувалися відповіді дитини, її пояснення, емоційні реакції. Якісний аналіз полягав в з'ясуванні адекватності чи неадекватності оцінки та емоційної реакції

дитини на моральні форми поведінки. Ці відповіді молодших школярів давали значний матеріал для якісного аналізу рівня сформованості у них моральної оцінки. Так, наприклад, на питання «Які люди добрі?»—учні відповідали невпевнено і недостатньо повно, використовуючи тільки одне, два значення цього поняття. Зустрічались такі відповіді: «Це коли люди роблять добро» (Юрчик С.) чи «Коли вони не скупляться» (Софійка Л.), «Коли люди люблять одне одного і не б'ються» (Андрійко Г.). Моральній категорії «зло» діти надавали протилежних характеристик: «Коли люди сваряться», «Якщо хтось скупиться», «Коли б'ються» тощо.

На питання «Які люди на картинці вчиняють по-доброму?» — в більшості випадків учні обмежились відповіддю: «добрі», або «гарні». Тільки кілька школярів із всіх опитаних вважали за необхідне розширити відповідь: «Діти, які допомагають мамі прибирати» (Настя Б.), «Ті, які захищають дівчаток» (Юрчик С.), «Діляться з учнями» (Христина П.). Чинити зло в розумінні учнів—це поводитись «погано», тобто ображати інших (Аня П.), обманювати (Олежик Б.), сваритися (Денис С.), бути жадібним (Світлана Л.). Однак, більшість молодших школярів на питання відповідали однозначно або ж мали труднощі з відповіддю. Саме такі вчинки вони оцінювали як негативні.

На додаткові питання «Чи ти знаєш добру (злу) людину?» — більшість молодших школярів говорили «так», пояснюючи, що це мама або тато, сестра (брат), бабуся та ін. Відповісти на питання «Яка вона?» — учні найчастіше не змогли давати відповіді. Вони говорили, що злих людей не знають. Тільки Алінка П. назвала злим старшого брата, пояснюючи, що він її б'є. На запитання «Який ти: добрий чи злий?»—учні говорили: «добрий» або ж мали труднощі з відповіддю. Один хлопчик (Ромчик К.) сказав, що він злий, але не зумів пояснити, чому він так думає. Питання «Як відрізнити добрих людей від злих?» — викликало в учнів занепокоєння, школярі не знали, як відповісти на питання: «Як це — бути неуважним до іншої людини?», «Чи добре, коли про когось піклуєшся?», «Чи треба говорити правду?», «Яка це скромна людина?» тощо. На питання, в яких запитувалось: «Ти добре чи погано вчинив?» або «Це добре чи

погано?», – учні завжди відповідали більш упевнено і швидко. Якщо ж другою частиною питань було «чому?», то школярі часто не могли аргументувати відповідь.

Таким чином, досліджування загалом можуть давати моральні оцінки певним діям, вчинкам і навіть людям, але вони не завжди можуть це пояснити, бо не знають суті певних понять і рис, тому не завжди можуть дати адекватну моральну оцінку.

Загалом у 17,2% молодших школярів було виявлено нульовий рівень розвитку морального оцінювання у всіх класах, зокрема у 3 класі (33,3%), у другому – 13,4%, а в першому – 7,2%. Це можна пояснити тим, що у школярів цього класу ще не достатньо сформовані уявлення про моральні категорії, що не дозволяє об'єктивно оцінювати морально-етичні ситуації. Частина з них взагалі не володіє критеріями оцінювання моральної поведінки, ще ніколи не оцінювала власну поведінку і поведінку інших. Ці діти взагалі не реагують на оцінку інших власної поведінки або реагують з агресією.

Низький рівень сформованості морального оцінювання в основному був виявлений у молодших школярів 1 (42,2%) та 2 (40,4%) класів, дещо рідше (27,3%) у 3 класі. Низький рівень морального оцінювання присутній у всіх вікових групах. Такі показники ми можемо пояснити тим, що багато учнів не володіють критеріями оцінювання моральної поведінки, вони дуже рідко оцінюють власну поведінку та не сприймають оцінок дорослих, стосовно власної поведінки.

Знову ж, як і у випадку з реалізацією моральних дій більшості молодших учнів (40,7%) моральна оцінка сформована на середньому рівні. Середній рівень морального оцінювання у молодших школярів є переважаючим у всіх вікових групах, проте найбільше все ж вони представлені у вікових групах 7 - 8 років – відповідно 44,2% і 50,9%. Учні 7-8 років краще орієнтуються у суті моральної оцінки. Вони епізодично оцінюють власні вчинки, хоча частіше дають оцінку вчинкам інших, але критеріями оцінювання моральної поведінки учнів не володіють, проте з допомогою дорослого можуть це робити.

Учнів з високим рівнем розвитку морального оцінювання не виявлено у групі молодших школярів, одиничні випадки у молодших школярів¹ (1,9%) та дещо більше 2 (14,5%) класів. Як бачимо, високий рівень морального оцінювання є характерним лише для молодших школярів 3 класів з більшим досвідом переживання моральних колізій у житті, що відповідає віковій групі 8 років. Це свідчить, що ця моральна норма поведінки є набагато складнішою в порівнянні з розглянутими вище формами.

Розглянемо статеві відмінності у рівні розвитку морального оцінювання у молодших школярів. З високим рівнем виявилось більше дівчаток, ніж хлопчиків, відповідно – 28% і 17,1% – хлопчиків, причому високий рівень виявлено лише у молодших школярів⁷ і 8 років. З нульовим рівнем більше хлопчиків (5,7%), ніж дівчаток (2,4%).

4. Особливості морального самооцінювання молодших школярів.
Встановлено, що нульовий рівень морального самооцінювання притаманний молодшим школярам 1 класу – 17,6%, 2 класу – 13,5% і 3 класу – 7,2%.

Частіше (53,2%) моральне самооцінювання розвинене на низькому рівні, зокрема, 1 клас – 60%, 2 клас – 59,6%, 3 клас – 41,8%.

Середній рівень розвитку самооцінювання найбільше характерний у віковій групі 7 і 8 років – відповідно 26,9 % та 47,2%. Такі результати можна пояснити тим, що учні 2 та 3 класу краще розуміють моральну поведінку (бути «слухняним – неслухняним», «працьовитим – лінивим», «щедрим – жадібним», «сміливим – боягузом» і вже можуть їх присвоїти собі). У поясненні вище перелічених норм поведінки і їх наявності у себе вони робили дуже мало помилок, хоча все ж не завжди могли пояснити чому вони так вважають.

Нами виявлено в 1 класі учнів із середнім рівнем розвитку морального самооцінювання – 22,2%, що пояснюється їх орієнтацією на самооцінюванні власної поведінки. Майже всі школярі при поясненні чому вони вважають себе «чемними, хорошими, добрими» відповідали, бо так їм казали батьки чи вчителі.

Високий рівень сформованості морального самооцінювання учнями характерний тільки для окремих молодших школярів (3,6%), що пояснюється

більшим досвідом аналізу моральних колізій у житті. Одночасно, у молодших школярів проявляється певна прагматичність, вибірковість щодо позицій, які вони оцінюють. Серед учнів віком 6 та 7 років високий рівень розвитку морального самооцінювання не виявлено. Несформованість морального самооцінювання (нульвий рівень) можна пояснити тим, що школярі явно не достатньо володіють знаннями про те, що собою являють моральні норми поведінки, як їх слід дотримуватись, вони часто сумніваються як вчинити. Крім того у молодших школярів ще до кінця не сформовані уявлення про першочерговість моральних мотивів у виборі моральної поведінки у суперечливій ситуації. Тому й не можна говорити про адекватну моральну самооцінку учнями власної поведінки.

Щодо статевих відмінностей у моральному самооцінюванні, як серед хлопчиків, так і серед дівчаток виявлено по одній дитині, які вміють адекватно себе оцінювати. У класі є більше дівчаток (21,0%), ніж хлопчиків (11,8%), а з нульовим рівнем більше хлопчиків (7,3%), ніж дівчаток (5,2%). Можна констатувати, що моральна самооцінка краще сформована у дівчаток, ніж хлопчиків.

5. Особливості піддатливості молодших школярів регуляційним впливам з боку дорослих і однолітків.

Нами було використано такі методи як спостереження та рольова гра. Спостереження проводилося за дітьми в процесі освітнього процесу та гри, а також давалися дітям доручення, за ходом виконання яких велося спостереження. Систематичне спостереження за молодшими школярами проводилося у ігровій діяльності. Напочатку гри одні учні мали завдання прибирати за собою іграшки, якими вони бавилися, а інші – слідкували за порядком. Кілька молодших школярів були в ролі «вчителя» відповідального за порядок у класі. На початку гри учні давали обіцянку слідувати правилам гри, в якій дорослий (експериментатор) був лише в ролі спостерігача.

Протягом гри учні давали команду своїм однокласникам складати пазли, не розкидати їх, також вони повідомляли дорослих про те, що інші учні їх не

слухають, дорікали ровесникам. Вони аргументували своє право вимагати тим, що вони сьогодні вчителі, очікували схвалення від дорослих («А правда, я правильно зробив», «А Миколка нечемний, мене не слухає»). Школярі, які просто не складали пазли також відрізнялися у своїй поведінці. Одні з них не складали пазли на вимогу «вчителя»-однолітка, інші не звертали увагу на нього взагалі, і лише невелика частина складали злагоджено, не конфліктуючи, складали свої пазли і допомагали іншим. При цьому у цих молодших школярів не виникало ніяких негативних реакцій до своїх колег-«вчителів», зокрема вони не порушували обіцянки, даних на початку та адекватно реагували на зауваження однокласників, що виконували роль дорослого. Це свідчить про наявність в них адекватного реагування на зауваження, прохання оцінки оточуючих не лише з боку дорослого, а й з боку однокласників. Щоправда, таких молодших школярів у класі була невелика кількість.

Молодші школярі відрізнялися своїми емоційними станами, вербальною і невербальною поведінкою. «Учні-вчителі» дуже емоційно поводитися протягом всієї гри. Одні постійно бігали, махали руками, весь час намагалися привернути увагу своїх ровесників до того, що вони зробили безпорядок. Були учні, які кричали на своїх ровесників, махали руками і цілий час підбігали до вчителя і розказували про те, що учні розкидають пазли, не слухають їх і поведуться не добре. Школярі у свою чергу на одних негативно реагували, а на інших практично не звертали уваги. Спостереження показали, що ті молодші школярі, які не реагували на зауваження дорослих, не реагували і на зауваження своїх однокласників.

Нульовий рівень піддатливості регуляційним впливам виявлено у 3,6% молодших школярів. На нашу думку, це можна пояснити тим, що молодші школярі є максимально контрольованими з боку дорослих і їх поведінка залежить від емоційної реакції ззовні. Спостерігаючи за поведінкою дівчаток, ми зауважили, що вони під час будь-якої діяльності звертали свою увагу на емоційні реакції дорослих у свій бік. Навіть під час гри, як «учні-вчителі», так і ті, які повинні були прибирати, зверталися до дорослих за порадою і схваленням своєї

поведінки. Особливо серед дівчаток простежувалася тенденція частого підбігання до дорослого і вимагання відповіді на питання «Я правильно роблю?», «Я сьогодні молодець?», «Я чемна дівчинка?».

Низький рівень піддатливості регуляційним впливам виявлено у 22,3% молодших школярів. Найчастіше це характерне учням 6-7 років, а для восьмирічок лише на кілька відсотків меншим показником, відповідно – 22,2% – 6р., 25% – 7р. та 20% – 8р.

На середньому рівні піддатливості регуляційним впливам з боку дорослих і однолітків демонструють домінуючу тенденцію і становлять 63,1% відповідей молодших школярів. Середній рівень є домінуючим за кількісними показниками у всіх вікових групах. Зокрема у молодших школярів 1 класу – 71,1%, 2 класу – 59,6% та 3 класу – 60%.

З високим рівнем піддатливості регуляційним впливам виявлено 11,1% молодших школярів – у молодших школярів 1 класу – 4,4%, у 2 класу – 11,5% та 3 класу – 16,4%. Високий рівень піддатливості молодших школярів регуляційним впливам в основному є характерним для молодших школярів 3 класу.

Щодо статевих відмінностей, то виявилося, що дівчатка значно краще піддаються регуляційним впливам як з боку дорослих, так і з боку ровесників. Нами не виявлено серед молодших школярів дівчаток з нульовим рівнем піддатливості регуляційним впливам. Високий рівень сформованості однаковою мірою притаманний дівчаткам (5,9%) і хлопчикам (5,9%). Однак, суттєво більше дівчаток (36,1%), ніж хлопчиків (26,9%) на середньому рівні. Натомість з низьким рівнем розвитку більше хлопчиків, ніж дівчаток. Це можна пояснити випередженням у соціально-психологічному розвитку хлопчиків дівчатками.

6. Моральна позиція.

Для з'ясування особливостей моральної позиції нами було використано методи спостереження та опитування. Систематичне спостереження за молодшими школярами проводилося в ситуаціях ігрової діяльності, зокрема, встановлювалося чи займає дитина активну участь щодо добра, справедливості

у стосунках з іншими (усім однаково). Стійкість чи нестійкість цієї моральної позиції та її мотиви визначалися в процесі бесіди з молодшими школярами. В результаті ретрооцінки моральної позиції фіксувалося її відсутність в молодших школярів 1 класу, або нестійкість у молодших школярів 2 класу. Під прямим впливом дорослих, ровесників, під прямим або опосередкованим тиском інших, школярі як першого, так і другого класу коригували свою позицію, спрямовували її в русло вимог цих суб'єктів, пристосовували свої інтереси до інтересів інших, ставали поступливими, податливими і навіть покірними, тобто займати пасивну моральну позицію щодо інтересів інших.

Нульовий рівень розвитку моральної позиції виявлено у 13% молодших школярів. Учні дуже часто не займали моральної позиції через нерозуміння аморальності того чи іншого вчинку. Одночасно нами виявлено молодших школярів, які в ситуаціях морального вибору ззовні займали моральну позицію щодо добра чи справедливості у стосунках, але мотивація була аморальною: «Якщо не даш мені свою книжку, я скажу пані Лесі, що ти бив Оленку».

Низький рівень прояву моральної позиції демонструє домінуючу тенденцію, що характерно для 63,8% учнів. Найчастіше це характерне молодшим школярам 6-7 років, а для у всьмирічок лише на кілька відсотків меншим показником, відповідно – 73,3% – 6р., 65,3% – 7р. та 54,5% – 8р.

На середньому рівні моральна позиція проявляється у 21% молодших школярів (у молодших школярів 1 класу – 11,1%, 2 класу – 19,2% та 3 класу – 30,9%). На нашу думку це можна пояснити тим, що 1 та 2 класники є дуже контрольованими з боку дорослих і їх поведінка залежить від зовнішнього тиску.

З високим рівнем прояву моральної позиції виявлено тільки 2% молодших школярів.

Щодо статевих відмінностей, то було встановлено, що дівчатка частіше і виразніше проявляють моральну позицію щодо добра для іншого, справедливості у стосунках з молодшими ровесниками та дорослими. Серед 1 та 2-класників нами не виявлено ні дівчаток, ні хлопчиків з високим рівнем прояву моральної позиції. Високий рівень сформованості моральної позиції

притаманний дівчаткам (6,4%) і хлопчикам (4,2%). На низькому рівні більше дівчаток (64,6%), ніж хлопчиків (62,8%), що можна пояснити тим, що дівчатка частіше займають нестійку моральну позицію залежно від своїх інтересів. Їх моральна позиція досить часто є пасивною. З середнім рівнем розвитку більше дівчаток (22%), ніж хлопчиків (20%).

Були виявлені такі вікові тенденції у розвитку моральних норм поведінки молодших школярів: а) від найпростіших до складніших: найскладнішими моральними нормами для молодших школярів є моральне самооцінювання, заняття моральної позиції. Менш складнішими є оцінка моральних аспектів іншого, моральне ставлення до іншого, моральні уявлення та реалізація моральних вчинків і дій; б) від ситуативного до генералізованого їх прояву; в) від нестійкого прояву до стійкого; г) від прояву під впливом зовнішньої мотивації до прояву під впливом внутрішньої мотивації; д) від неусвідомлення моральних аспектів поведінки (позиції, оцінки) до сформованості свідомих уявлень про моральні форми поведінки; е) від зовнішнього включення до Я-включення у моральну поведінку; є) зниженого рівня зовнішнього опосередкування проявів моральних норм поведінки.

Молодші школярі найкраще володіють такими моральними нормами поведінки як піддатливість регуляційним впливам та моральні ставлення, а решта моральних норм поведінки в них розвинуті на низькому рівні. Другокласники – починають оволодівати моральними ставленнями, вони піддатливі регуляційним впливам та реалізують моральні вчинки. У 3 класі у молодших школярів формуються моральні уявлення, моральне оцінювання та самооцінювання.

Висновки до розділу 2

1. Для проведення емпіричного дослідження моральних норм поведінки здобувачами початкової освіти була складена експериментальна програма їх вивчення, яка передбачала констатувальний, формувальний та контрольний етапи.

2. У дослідженні була використана комплексна методика, яка включала ігрові методики, методику «Вибір», «Закінчи історію», бесіди, спостереження, аналіз морально-етичних ситуацій.

3. Були визначені критерії та емпіричні показники рівня вираженості різних моральних норм поведінки молодших школярів (моральні дії та вчинки, моральні ставлення, уявлення про моральну поведінку, моральна оцінка і самооцінка, піддатливість регуляційним впливам, моральна позиція).

4. Виявлені рівні (високий, середній, низький, нульовий) розвитку моральних норм поведінки молодшого школяра, які характеризуються особливостями її предмета, зокрема його усвідомленням та смислом для особистості.

5. У результаті реалізації комплексної методики були виявлені такі вікові тенденції у розвитку моральних норм поведінки молодших школярів: а) від найпростіших до складніших; б) від ситуативного до генералізованого їх прояву; в) від нестійкого прояву до стійкого; г) від прояву під впливом зовнішньої мотивації (вимоги дорослого) до прояву під впливом внутрішньої мотивації; д) від неусвідомлених моральних аспектів поведінки (позиції, оцінки) до сформованості уявлень про моральну поведінку; е) від зовнішнього включення до Я-включення у ситуації моральної позиції, зокрема зниженого рівня зовнішнього опосередкування проявів моральних норм поведінки.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

3.1. Особливості розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти

Основний етап дослідницької роботи тривав з листопада 2024 року до жовтня 2025 року. В експериментальних групах робота проводилася два рази в тиждень за складеною програмою.

Робота з молодшими школярами:

Завдання: 1) самопізнання, збагачення уявленнями про моральні Норми поведінки та безумовну цінність іншої людини; 2) вміння розрізняти моральні і аморальні Норми поведінки, давати їм оцінку; 3) розвиток самостійного вирішення морального завдання; 4) оволодіння навичками аналізу та корекції власних дій; 5) оволодіння навичками моральної взаємодії в класі, перенесення їх в реальне спілкування та взаємодію; 6) навички аналізу поведінки та ситуацій взаємодії у спілкуванні з навколишніми.

Психолого-педагогічна робота з батьками молодших школярів:

Завдання: 1) уточнення уявлень батьків про психологічні особливості молодших школярів; 2) покращення розуміння батьками своєї дитини за рахунок розуміння її мотивів, потреб, а також шляхом емпатійного співпереживання, звернення до особистого досвіду; 3) корекція власних негативних емоцій – акцент на позитивні; 4) зміна батьківської позиції (настановлень) щодо дитини, що призводить до гармонізації дитячо-батьківських взаємин; 5) акцентування уваги батьків на значущості дитячо-батьківських стосунків як значного ресурсу розвитку моральних форм поведінки їх дітей на їх власну поведінку та її вплив на формування моральної поведінки молодших школярів.

Психолого-педагогічна робота з вчителями:

Завдання: 1) сформулювати у вчителів уявлення про моральні форми поведінки молодших школярів; 2) акцентувати їх увагу на механізмах та умовах становлення моральних норм поведінки у молодших школярів; 3) акцентувати

увагу вчителів на їх власну поведінку та її вплив на формування моральної поведінки молодших школярів; 4) запропонувати педагогічні технології формування у молодших школярів моральних норм поведінки.

Семінари для вчителів, методичні наради, бесіди про моральні норми поведінки молодших школярів, умови та механізми їх становлення, відкриті заняття.

Система розвивально-навчально-ігрових занять (ігрові та навчальні вправи, бесіди про моральні норми поведінки), керування навчально-ігровою діяльністю молодших школярів.

Батьківські семінари, лекція, групова дискусія, бесіди про моральні норми поведінки молодших школярів етапу дослідження, ми виходили з розуміння того, що організація виховної, навчальної і розвивальної діяльності надасть можливість досягнути позитивних результатів у розвитку моральної поведінки молодших школярів.

Базою для створення контрольної та експериментальної вибірок були учні (1,2,3 класів), які відвідували гурток «Майстерня почуттів»,

констатувального експерименту у дітей цього віку виявлено мотиваційну готовність до засвоєння суті моральної поведінки, необхідність дотримання моральних норм, розуміння моральних уявлень, цінностей та моральних аспектів поведінки; у них підвищується рівень саморегуляції, адекватність моральної самооцінки, рефлексії, що є основою для формування саме моральних норм поведінки; саме в учнів 6 – 7 років, як було виявлено зниження кількісних та якісних показників моральних норм поведінки, що зумовлює необхідність психолого-педагогічної роботи з молодшими школярами у плані формування в них моральної поведінки. Тому проведення формувальних впливів саме на цьому етапі, в разі їх ефективності, може стати підставою для розробки програм системнішого характеру, спрямованих на розвиток моральних норм поведінки і формування моральної сфери особистості загалом.

Визначено, що контрольні та експериментальна групи початково не відрізняються одна від одної. Для цього здійснимо порівняльне вивчення даних за ключовими показниками емпіричного дослідження. З огляду на предмет та мету дослідження такими показниками було визначено загальні рівні сформованості моральних норм поведінки.

Проведення першого етапу констатувального експерименту надало нам можливість з'ясувати загальний стан предмета дослідження і виявити розподіл молодших школярів за рівнями сформованості моральних норм поведінки на початку формувального етапу дослідження.

Як у контрольній (КГ), так і в експериментальній (ЕГ) групах було найбільше учнів із середнім рівнем сформованості моральних норм поведінки (КГ=57,9%, ЕГ=45,0%), дещо менше із низьким (КГ=26,3%, ЕГ=35,0%), а лише у незначній кількості (КГ=10,5%, ЕГ=10,0%) з високим рівнем сформованості моральних норм поведінки. У двох учнів експериментальної і в однієї дитини контрольної групи він виявився на нульовому рівні.

Отже, проведення розподілу молодших школярів за рівнями сформованості моральних норм поведінки в усіх випадках підтверджує «нульову гіпотезу» щодо відсутності статистично значущих відмінностей між досліджуваними групами респондентів до експериментального впливу.

Створення програми групової навчально-ігрової роботи, спрямованої на формування моральних норм поведінки молодших школярів, передбачало розроблення циклу занять, максимально адаптованих до умов позашкільного закладу і спрямованих на формування моральних норм поведінки та корекції неморальних. Оскільки ми виходили з того, що вчитель часто обмежений рамками одного заняття, то тривалість наших занять була розрахована на 35 – 40 хвилин.

Формувальним експериментом було охоплено 20 молодших школярів.

Метою розвивальної програми є виокремлення та розвиток моральних норм поведінки в молодшому шкільному віці в процесі навчальної та ігрової діяльності. Основними завданнями такої роботи було: а) оволодіння школярами

способами моральної поведінки, уміннями адекватно проявляти свої почуття, емоції, моральне ставлення до іншого; б) оволодіння знаннями про сутність моральних норм поведінки; в) уміннями моральної саморегуляції, застосування моральних норм в процесі діяльності (гри, навчання); г) корекція аморальних норм поведінки.

Для досягнення та реалізації поставлених завдань ми використовували наступні методи: бесіда, сюжетно-рольові ігри, тематичні бесіди, групова дискусія, робота у парах, казкотерапія. Вправи та ігри, що входять до складу навчально-ігрового заняття, розроблені й адаптовані дослідником відповідно до мети та завдань програми формувальної частини дослідження. Запропоновані заняття проводиться у стандартній формі і мали такі елементи: ритуал вітання, вправа на згуртованість, основний зміст, рефлексія з приводу проведеного заняття та ритуал прощання.

Теоретичною основою формувальної роботи з молодшими школярами стали положення щодо суті моральних норм поведінки молодших школярів, її основних складових, принципи гуманістичної психології – прагнення до самоактуалізації, максимальне самовираження потенційних здібностей, природних потенційних можливостей та нахилів особистості. У першому розділі констатовано, що основними видами моральних норм поведінки є моральний вчинок, дії, моральні ставлення, моральні оцінки і самооцінки; моральні позиції; піддатливість регуляційним впливам.

Вивчення теоретичних засад проблеми дає змогу загострити увагу на декількох її аспектах, а саме: недостатня теоретична база і методичне забезпечення процесу розвитку психічної саморегуляції в молодшому віці в різних видах довільної активності дитини з урахуванням складності механізму становлення довільної активності й вікових особливостей учнів; тиск з боку дорослих щодо керування діяльністю дитини, обмеження можливостей для вибору. Аналіз чинних програм, за якими працюють позашкільні навчальні заклади України [51], засвідчує, що в їх змісті передбачено завдання, що відповідають основній лінії розвитку особистості – становленню довільності.

У практиці позашкільної освіти розповсюджене розуміння довільності як самовизначення і самопримушення, проте для формування істинної довільності поведінки в молодшому віці необхідно розвивати такі якості, як: ініціативність, активність особистості, яка ініціюється самою дитиною як суб'єктом діяльності.

Наші міркування базувалися на тому, що процес спілкування має цілісний характер, отже, усвідомлення та орієнтація молодших школярів на партнерське спілкування у групі й створять необхідний контекст, у якому стане можливим пошук нових ресурсів для налагодження взаємин з батьками.

Просвітницька та розвивальна робота з молодшими школярами передбачає: збагачення їх досвіду психологічними знаннями для активізації рефлексії, емпатійності, формування відповідальності, дисциплінованості, чесності, прагнення до пізнання моральних норм поведінки. Учень запам'ятовує моральні норми поведінки, присвоює їх і використовує як еталони для оцінки своєї поведінки і оточуючих.

Аналізуючи проблеми морального розвитку М.Боришевський зазначає, що оволодіння законами моралі, формування здатності активно й невідступно протидіяти злу – чи не найскладніший процес в особистісному становленні людини [17, с.167].

Як зазначає Д.Ельконін, уже в молодшому віці відбувається відкриття дитиною свого внутрішнього життя, яке тісно пов'язане і скоординоване із зовнішньою діяльністю. Найбільш яскраво моральна сфера особистості виявляється в самооцінюванні та осмисленні своїх моральних переживань. Процес становлення моральних норм поведінки проходить у вигляді відображення етичних смислів Я, що виникають у результаті співвіднесення власних дій людини з мотивами її діяльності.

Наступна проблема, в межах якої вивчався розвиток моральної поведінки, – це проблема становлення і формування конкретних якостей особистості. Психологи розрізняють п'ять типів (рівнів) морального розвитку, пов'язуючи їх як з поведінкою у визначених ситуаціях, так і з особистісними якостями. Стверджується, що розвиток відбувається в напрямі від аморальної поведінки

через егоцентричне, конформістське та ірраціонально-нормативне до раціонально-альтруїстичного, що є найзрілішою формою моральної поведінки. Але, видається сумнівним, що в реальності, діти, вибираючи між зрілішою моральною позицією своїх ровесників і менш розвинутими в цьому плані поглядами дорослих, схильні вище оцінити поведінку останніх [68].

Важливу роль у розробці проблеми розвитку моральних норм поведінки відіграли дослідження українського вченого П.Р.Чамати, який показав, що в процесі спілкування, взаємодії з дорослими дитина навчається розрізняти їх якості, стани, дії, а потім переходить до усвідомлення тих самих проявів у собі. Школяр спочатку дивиться на себе очима інших, а потім оцінює інших через пізнання себе. Ґрунтуючись на відомих твердженнях вітчизняних та зарубіжних психологів і спираючись на результати власних теоретико-експериментальних досліджень, вчений стверджує, що наприкінці шкільного віку у розвитку самосвідомості відбувається перехід «від уявлення про себе, до думки про себе» [73, с.23].

Водночас особистість, вступаючи у численні соціальні стосунки, засвоює сукупність уявлень не тільки про світ, але й про саму себе. Таким чином, вона подумки виокремлює ставлення до свого внутрішнього світу та його різні характеристики, формує самооцінку й утверджує установки як усвідомлену й емоційну готовність суб'єкта сприймати світ і себе в ньому певним чином (конструктивно або деструктивно). Всі ці психічні процеси внутрішньо організовуються у вигляді такого складного утворення особистості як Я-концепції. Остання, як сукупність уявлень особи про саму себе, виникає на основі взаємодії особистості із соціумом, визначає актуальну систему її самосприйняття та задає вчинкові межі реальної поведінки.

Включення молодших школярів в різні види діяльності дорослих створювало сприятливі умови для засвоєння учнями складних моральних норм поведінки, що знаходять реалізацію у формах поведінки дитини як з дорослими, так і з ровесниками. Стосунки дітей з ровесниками та дорослими, які мають головне завдання вивчити правила моральних людських стосунків, на цьому

етапі їх активного розвитку входять у суперечність з потребою дитини у пізнанні об'єктів зовнішнього світу, які є значущими у суспільстві дорослих.

Як правило, існує тенденція розглядати засвоєння особистістю моральних норм і вимог у контексті взаємодії дорослого та дитини, яка ґрунтується на засадах співпраці. Але на практиці нерідко використовуються неадекватні цій меті виховні засоби (привчання, вправлення, заохочення, покарання тощо), постійно реалізується теоретично засуджувана, але практично діюча концептуальна схема, за якої культивується мораль, що орієнтована на зовнішнє підкріплення» [26, с.11]. Така ситуація спонукає до необхідної реальної допомоги батькам та вчителям у розвитку уявлень про моральні норми поведінки молодших школярів, організовуючи спеціальні програми підтримки, спрямовані на підвищення їх психологічної обізнаності у роботі з молодшими школярами.

Увагу учня ми привертали до емоційних станів інших людей. Розкриваючи перед ними внутрішній світ іншого, дорослий формує в дитині дуже важливе з соціальної точки зору моральне світосприйняття, яке виражається в його здатності зрозуміти іншого, самому відчувати його переживання. На цій основі в молодшого школяра повинно виникнути усвідомлення безумовної цінності іншого (дорослого, ровесника), причому не тільки рідного, але й просто знайомого.

У процесі роботи ми враховували можливості телебачення і умови, що сприяють позитивному впливу телебачення на моральний розвиток дитини. Основними психологічними чинниками ефективного впливу телебачення на розвиток моральних норм поведінки молодших школярів є: підготовленість вчителів та батьків до моделювання сюжетів телебачення, які найбільше впливають на розвиток моральної поведінки молодших школярів; підготовленість вчителів та молодших школярів до творчої діяльності; позитивний психологічний клімат виховного процесу в позашкільній установі та сім'ї; використання в грі та бесідах з молодшими школярами психомистецьких ситуацій із вбудованими відеосюжетами.

Найважливішими для засвоєння учнями моральних стосунків і формування у них відповідних мотивів поведінки є реальні стосунки учнів у навчально-ігровій діяльності. Саме тому при організації ігор та навчальних занять ми не лише повторювали сюжет з моральним змістом, але і звертали увагу молодших школярів на емоційні переживання персонажів, намагалися сприяти тому, щоб вони вірно передавали характер цих переживань, добивалися того, щоб вони розігрували як привабливі, так і непривабливі ролі, не залишаючи без уваги їх конфлікти у грі, вчили зважати на інтереси, бажання однолітків.

Коли молодші школярі розуміють потребу виконання правил поведінки, саме тоді активно формуються їхні моральні почуття. Під час підведення підсумків гри оцінили дотримання учнями встановлених правил. Об'єктивна, обов'язково доброзичлива оцінка є необхідною умовою ефективності дидактичних ігор як методу формування пізнавальної, рухової, комунікативної активності школяра, виховання моральних форм поведінки.

У формуванні позитивних моральних якостей мають колективні ігри, заняття, прогулянки, спільні переживання, спільна праця молодших школярів. Така робота супроводжувалася бесідами з дітьми про дружбу, читанням казок, а також прикладу самих дорослих – батьків, вчителів.

Таким чином, ефективність процесу засвоєння моральних норм поведінки передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в молодших школярів: 1) вміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі, на екрані телевізора чи виділену із реального життя; 2) вміння дати оцінку, адекватну модальності ситуації, що аналізується; 3) вміння правильно визначати мотиви морального вчинку; 4) вміння співпереживати, співчувати іншому, усвідомлювати безумовну цінність іншого; 5) особистісне ставлення до тих чи інших моральних ситуацій; 6) моральної потреби діяти певним чином відповідно до засвоєних моральних знань.

Усе це сприятиме поступовому формуванню в учнів вміння до самостійного морального вибору, моральному самооцінюванню та моральному оцінюванню.

Охарактеризуємо блоки навчально-ігрових занять. Для встановлення довірливої атмосфери й підготовки молодших школярів до сприймання матеріалу використовувалися різноманітні психотренінгові ігри: «Коло чесності», «Фея правди», «Політ у казку», «Найнеобхідніше», «Не обманюй». У ході ігор учням ставилися завдання, що давали можливість для розвитку в них розуміння і відчуття один одного, розвитку емпатії, формування почуття належності і позитивного ставлення до інших молодших школярів. Після цього проводилося читання казки, або перегляд мультфільму, гра після яких проводилися ігри-драматизації або бесіди спрямовані на корекцію небажаних норм поведінки, а також негативних поведінкових реакцій загалом. По завершенні проводилось обговорення результатів: учні ділилися своїми враженнями, висловлювали свої міркування щодо конкретних вчинків та моральних цінностей. В кінці проводився ритуальний вихід з казки [55].

Тематичні бесіди, які проводилися на основі прочитаних казок і входили до розвивальних занять, переважно мали навчально-інформаційний характер.

Однак, до уваги бралось і те, що активність учня, як рушій її особистісного становлення, проявляється в самотійному перетворенні останніх на основі суб'єктивного досвіду – як позитивного, так і негативного, але неповторного для кожної дитини.

Просвітницька робота. На думку І.Беха «мораль дитині спадково не передається, вона виховується» і емоційно-моральне удосконалення дитини залежить від вміння вчителя проникнути у внутрішній світ дитини через співпереживання [9, с.149]. Вищі регулюючі системи, до яких вони належать, формуються і розвиваються у процесі соціалізації особистості, що передбачає засвоєння і перетворення дитини соціально-культурного досвіду.

З вчителями робота стосувалася обговоренню питань: а) виховні позиції вчителя в роботі з учнями – розуміння, визнання і сприйняття учня, що сприяє формуванню усвідомлення молодшим школярем себе як особистості, визнання самоцінності, поваги до себе, самоприйняття тощо; б) критерії сформованості та чинники становлень моральних норм поведінки у молодших школярів.

На методичних нарадах і семінарах разом з вчителями обговорювалися особливості моральних норм поведінки дорослого, зону її перспективного розвитку та чинники, що впливають на її формування та закріплення; можливість їх використання в освітньому процесі; констатувалося, що співпраця вчителя й учнів як необхідний засіб взаємодії; роль методичної підготовки вчителя та його майстерності, використання стилів спілкування тощо. У вчителів викликала значний інтерес інформація про результати констатувального етапу нашого дослідження.

Зазначалося, що діяльність вчителя з визначення та вироблення комплексу дій, методів і форм роботи з урахуванням ним власних можливостей педагогічних впливів на свідомість і поведінку вихованця з метою активізації бажання самопізнання, самоусвідомлення, самовдосконалення, прояву наявних та формування нових ознак моральних норм поведінки, прагнення до самовиховання.

Педагогам вказувалося на необхідність здійснювати власний позитивний вплив на загальний клімат у групі молодших школярів, зокрема на формування моральних норм поведінки у різних видах діяльності. Насамперед, це стосувалося уміння вчителів емоційно виявляти своє активне ставлення до моральних чи аморальних проявів в поведінці молодших школярів, їх батьків, що є складовою педагогічної майстерності. Зверталася увага на важливість експресії почуттів вчителя, функція якої звернути увагу на певні прояви в поведінці, вчити їх розумінню переживань оточуючих з приводу того чи іншого вчиненого ними вчинку. Ми переконували вчителів не акцентувати увагу на аморальних проявах в поведінці дітей в присутності інших молодших школярів, а, навпаки відвертати від них увагу дітей, а в індивідуальній розмові з молодшими школярами допомогти їм зрозуміти і переосмислити свою поведінку.

Зверталася увага на всі аспекти вербального і, особливо, невербального звернення вчителя до учнів: зміст, емоційна сторона, яка включала всю палітру позитивних і негативних емоцій вчителя; виховні наміри, що закладені у слова –

оцінювання, інформація про навчання; тривалість й частота індивідуальних звернень. Контакти між вчителем та учнем мали бути достатньо емоційними для того, щоб впливати на настрій учня і його готовність до взаємодії з оточуючими.

Отже, ми передбачили, що емоційні стани та звернення вчителя мають не менш виховне значення, ніж спеціально організована спільна продуктивна та ігрова діяльність. Вчителям пропонувалося обмежити використання під час проведення групових занять таких методів, які негативно впливають на розвиток особистості школяра, хоча є ефективними з точки зору активізації його діяльності. До них можна віднести змушування як обов'язкове виконання дії під страхом покарання, неврахування актуального психофізичного стану учня, а також порівняння досягнень одного учня з результатами інших учнів.

Рекомендувалося у повсякденному житті групи звертати увагу на прояви моральних норм в поведінці й сприяння один одному під час прибирання, підготовки до гри, допомоги дорослим, ігрової та навчальної діяльності, що сприяє перенесенню моральних уявлень школярів у реальні ситуації і схвалювати прояви їх моральної спрямованості на оточуючих. Педагогічні заняття, пропонувалося проводити таким чином, щоб їх зміст викликав у молодших школярів позитивні, емоційні переживання і збагачував їх знаннями про моральні норми поведінки. Так, на заняттях з розвитку мовлення обов'язково давати характеристику поведінки казковим героям, персонажам з оповідань. При цьому обов'язково давати можливість учням описувати і оцінювати їх вчинки та поведінку.

Особливу увагу було приділено аналізу конфліктних ситуацій у повсякденному житті групи. Спостереження за поведінкою вчителів під час розв'язування конфліктних ситуацій серед учнів показало, що більшість з них не аналізувала причин виникнення конфлікту, навіть приймали неоправдані, несправедливі заходи впливу. Часто, якщо учні кричали або затіювали бійку, то вчитель лише рознімав їх, садив на стільці за різними столами і давав індивідуальне завдання з метою переключення їх уваги на іншу діяльність. Бесіди з вчителями засвідчили, що головним мотивом такої поведінки

найчастіше є бажання уникнути неприємностей, викликаних можливістю травмування учнів, псування їх одягу, а відтак попередження безпосередніх конфліктів з батьками.

Вчителям було рекомендовано проводити з учнями бесіди з приводу кожного конфлікту, що виникає між ними, в яких аналізувати причини виникнення кожної конфліктної ситуації і особливо зупинятися на можливих наслідках їхніх конфліктів. Їх змістом мало бути не лише зосередження уваги на необхідності дотримання моральних правил поведінки, а їх поєднання з емоційними переживаннями молодших школярів: битися не можна не лише тому, що це правило поведінки, а й тому, що бійка несе фізичний та душевний біль іншому. Також ми спостерігали і за конфліктними ситуаціями між вчителями і батьками в присутності учнів, що, на нашу думку, є абсолютно неприйнятною поведінкою з обох сторін. Щодо конфліктів вчителів з батьками ми рекомендували вирішувати їх без присутності школярів.

Робота з батьками. За відсутності цілеспрямованого морального виховання, коли навколишні піклуються лише про задоволення фізичних і психологічних потреб учнів, не привчаючи їх з перших років життя, не вимагаючи виконання найпростіших обов'язків перед навколишніми, до дотримання найпростіших моральних норм поведінки, невідворотно виникає дитячий егоїзм, що загрожує у подальшому перетворитись у значно менше наївний і набагато небезпечніший егоїзм (аморальність) вже дорослого. Але егоїзм дитини не є обов'язковою особливістю віку, а є значною мірою недоліком виховання, наслідком бідності та обмеженості соціально-морального досвіду дитини, зокрема уявлень про моральні норми та моральні форми поведінки [40, с.214], про безумовну цінність іншої людини.

Відомо, що гармонійні дитячо-батьківські взаємини є важливим ресурсом розвитку та корекції поведінки молодшого школяра. Отже, проведення просвітницької роботи з батьками молодших школярів сприяли, з одного боку, корекції моральних норм поведінки учня, а з іншого, гармонізації дитячо-батьківських взаємин. У межах позашкільної установи важливими та дієвими

напрямами соціально-психологічної роботи з батьками молодших школярів, що потребують корекції норм моральної поведінки, на нашу думку, буде просвітницька робота. У разі виникнення потреби, поінформовані батьки можуть продовжити співпрацю з психологом у рамках консультативної роботи.

З батьками молодших школярів проводилися бесіди, семінари, та групова дискусія, що виникала на батьківських зборах щодо норм поведінки молодших школярів. У цьому контексті розроблялися рекомендації та поради з розвитку моральних норм поведінки у молодших школярів. Зазначалося, що необхідно здійснювати позитивний вплив при вихованні дітей і звертати їх увагу на наслідки моральної чи неморальної поведінки, безпосередньо для розвитку їх особистості. Зверталася увага батьків на необхідність власного позитивного прикладу на виховання дитини. Батькам було рекомендовано позитивно та активно емоційно реагувати на моральні норми поведінки їх дітей. Одночасно не так активно реагувати на проступки дітей, а заспокоївши дитину, встановивши безпосередній психологічний контакт, доступно проаналізувати суть вчинку та показати приклад правильної дії. Пропонувалося не використовувати покарання як метод виховання, а також не вказувати на переваги іншої дитини над власною. Дуже часто ми спостерігали як батьки принижують власну дитину на очах у решти однолітків, або й інших дорослих. Також зверталася увага батьків на їх «подарунки» за хорошу поведінку дитини. Пропонувалося більше часу проводити з дитиною, читати з нею казки, разом переглядати мультфільми та з наступним обговоренням їх моральної суті.

Отже, реалізація програми формування моральних норм поведінки у здобувачів початкової освіти передбачала групову та індивідуальну роботу з дітьми, просвітницьку роботу з вчителями та батьками. Вона була спрямована на становлення в молодших школярів повноцінних моральних норм поведінки.

3.2. Аналіз результатів формування моральних норм поведінки у здобувачів початкової освіти

Проаналізуємо результати реалізації програми формування моральних норм поведінки у молодших школярів. З цією метою було проведено контрольний

експеримент, в результаті якого було визначено склад рівневих підгруп молодших школярів контрольної та експериментальної груп.

Таблиця 3.1

**Рівні сформованості моральних норм поведінки
здобувачів початкової освіти (контрольний зріз)**

Рівень сформованості	Контрольна група (n=19)	%	Експериментальна група (n=20)	%	Різниця
Високий	3	15,8	10	50	+7
Середній	10	52,6	5	25	-5
Низький	5	26,3	5	25	0
Нульовий	1	5,3	0	0	-1

Спочатку здійснимо прямий кількісний аналіз складу рівневих підгруп у контрольній та експериментальній групах на момент завершення формувального експерименту. Так, якщо до початку реалізації – в обох групах були по двоє молодших школярів з високим рівнем сформованості, то після реалізації програми у експериментальній групі стало 10 (50%) – збільшилося на 8 учнів, а у контрольній 3 (15,8%) – збільшилося на одного школяра.

Отже, після реалізації формувальної програми в експериментальній групі значно більше молодших школярів з високим рівнем сформованості. З нульовим рівнем сформованості у експериментальному класі було двоє, а у контрольній – одна дитина, то після завершення реалізації програми у експериментальному класі не залишилося жодного школяра, причому один хлопчик перейшов у середньорівневу групу, а у контрольному залишився один учень. Отже, після реалізації формувальної програми в експериментальній групі не залишилося учнів з низьким рівнем, а у контрольній так і залишився один молодший школяр.

На низькому рівні до експерименту у експериментальній групі було 9 учнів і стало 5, причому вона змінила свій склад за рахунок потрапляння в неї одного учні з нульовим рівнем, двоє учнів перейшли до середньорівневої, а один (хлопчик) до високорівневої (це був найбільший індивідуальний ефект від реалізації програми). У контрольній групі сталися не значні зміни: один молодший школяр поповнив цю підгрупу з низькорівневої, а один перейшов до середньорівневої.

На середньому рівні у експериментальній групі відбулися такі зміни: один учень був включений з низькорівневої групи, а решта перейшли до високорівневої групи. У контрольній групі відбулися такі зміни: поповнилася двома учнями з низькорівневої групи, а один учень перейшов у високорівневу (хлопчик).

Молодший школяр, з одного боку, повністю наслідує поведінку батьків і формує власне уявлення про моральні норми поведінки, а з іншого, – спостерігаючи моральні колізії зсередини, як учасник, пробує застосовувати свої уявлення на практиці безпосередньо у сім'ї.

Важливою умовою можна виділити навчально-ігрову діяльність, як конгеніальну віковим можливостям психічного розвитку молодших школярів форму засвоєння досвіду моральної поведінки. Вона пов'язана з оточенням школяра, тобто дорослими та однолітками, вчинки яких, він спостерігає, оцінює їх поведінку, формує судження про неї. В умовах взаємодії з однолітками він може перевірити правильність своїх уявлень про моральні норми, побачити помилки чи випадки неморальної поведінки.

Таблиця 3.2

Таблиця розподілу часток з рівнем сформованості школярів у контрольних та експериментальних групах

Групи	«Ефект присутній»		«Ефект відсутній»		Суми
	Кількість	%	Кількість	%	
Контрольна (n = 19 респ.)	3	15,8	16	84,2	19
Експериментальна (n = 20 респ.)	10	50,0	10	50,0	20

У результаті формувального експерименту визначено психолого-педагогічні умови розвитку моральних норм поведінки у молодших школярів, зокрема: 1) перцептивно-емоційна, що передбачає поєднання зацікавленого емоційного ставлення дитини до моральних норм поведінки з розумінням їх змісту; 2) мотиваційно-вольова, що передбачає необхідність психологічної підтримки дитини в ухваленні рішення щодо розв'язання певної моральної колізії, у дотриманні моральних норм поведінки, попереджуючи їх коливання у прийнятті рішення. Одночасно дотримання моральних норм поведінки не повинно відбуватися тільки через контроль з боку дорослих і через страх

покарання за їх недотримання; 3) соціально-прагматична, яка полягає у позитивному підкріпленні моральних норм поведінки дитини (похвала, заохочення, акцентування уваги ровесників на моральні форми поведінки) та пов'язана із позитивною взаємодією із дорослими; 4) культурна, котра пов'язана із аналізом та осмисленням літературних джерел (казок, міфів, притч, віршів) та сюжетів телебачення (мультфільмів).

Важливим для молодшого школяра є ідентифікація з позитивними героями. Оцінюючи героїв і суперечливу моральну ситуацію, школяр звертається до своїх уявлень і намагається прийняти правильне рішення, дотриматись моральних правил, що сприяє формуванню його уявлень про моральні норми поведінки на глибшому рівні, реальному їх вдосконаленню; 5) родинні традиції, сімейні цінності та життєві сценарії гідного життя у ролі еталону моральної поведінки.

У ході створення ігрового сюжету молодший школяр використовує знання про моральні норми, формує судження, а на їх основі має уявлення про добро та зло, моральну чи аморальну поведінку загалом. Дотримання правил гри і бажання грати роль позитивного, що дисциплінує дитину, мотивує грати чесно у досягненні. Сюжет гри містить у собі моральну колізію, дитині необхідно зробити свій моральний вибір, орієнтуючись на власні існуючі уявлення про моральну поведінку.

Висновки до розділу 3

1. Формувальною програмою передбачається поступове засвоєння молодшими школярами в умовах навчально-ігрових занять у позашкільних закладах уявлень про моральні норми поведінки, з подальшим формуванням здатності усвідомлювати власні моральні норми поведінки та нести відповідальність за її дотримання. Навчально-ігрова програма спрямована на підвищення рівня сформованості моральних норм поведінки з допомогою дорослого, тобто у цих блоках представлені завдання для формування та перевірки сформованості моральних норм поведінки у молодших школярів.

2. У навчально-ігровій програмі були використані наступні засоби: а) ігри (рольові ігри; казкотерапія; драмотерапія; ігри-драматизації; ігри і завдання,

спрямовані на розвиток усвідомлення моральних норм поведінки та безумовної цінності конкретного іншого); б) емоційно-символічні методи: групове обговорення реальних та зображених на малюнках моральних норм поведінки; обговорення почуттів та думок, які не вдається розкрити у процесі вербального спілкування; перегляд мультфільмів, що допомагає моделювати моральні ситуації і способи моральної поведінки; дидактичні завдання, спрямовані на аналіз та формування уявлень молодших школярів про моральні норми поведінки.

3. Встановлено, що досліджувані нами параметри – моральні норми поведінки мають динамічний характер, тобто вони можуть змінюватись залежно від того, в якому оточенні знаходиться дитина та який розвивально-виховний вплив на неї здійснюється. Позитивна динаміка розвитку свідчить про підвищення сформованості моральних норм поведінки.

4. На підставі об'єктивних (реальна поведінка) та суб'єктивних (моральні переживання, моральне оцінювання, моральне самооцінювання, моральна позиція) показників оцінювання розвитку моральних норм поведінки можна вважати, що їх розвиток достовірно відбувся у здобувачів початкової освіти експериментальної групи, зокрема, збільшилася кількість молодших школярів з гармонійно-розвинутим типом сформованості.

5. Виокремлено умови розвитку моральних норм поведінки, зокрема раціонально-емоційну, мотиваційно-вольову та соціально-прагматичну в навчально-ігровій діяльності, аналізі, осмисленні та переживанні поведінки героїв літературних джерел (казок, міфів, притч, прислів'їв, мультфільмів та джерел авторської творчості), використання впливу родинних традицій, сімейних цінностей і життєвих сценаріїв гідного життя в ролі еталону моральної поведінки, навчально-ігрова діяльність як конгеніальна віковим можливостям психічного розвитку здобувачів початкової освіти форма засвоєння досвіду моральної поведінки, а також культурна умова пов'язана із аналізом і осмисленням літературних джерел (казок, міфів, притч, віршів) та сюжетів телебачення (мультфільмів).

ВИСНОВКИ

У роботі наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення проблеми умов формування моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти. У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків.

1. Моральні норми поведінки молодшого школяра генетично передують становленню повноцінної моральної поведінки. Проявляються вони у моральних діях та вчинках, уявленнях про моральну поведінку, моральному оцінюванні поведінки інших людей та моральному самооцінюванні, моральному ставленні до батьків, інших родичів, вчителів, ровесників, молодших та незнайомих людей, піддатливості регулятивним впливам моральних аспектів поведінки, моральній позиції.

2. У результаті застосування комплексної програми емпіричного дослідження були виявлені такі вікові тенденції у розвитку моральних норм поведінки молодших школярів: а) від найпростіших до складніших; б) від ситуативного до генералізованого прояву; в) від нестійкого прояву до стійкого; г) від прояву під впливом зовнішньої мотивації до прояву під впливом внутрішньої мотивації; д) від неусвідомлених моральних аспектів поведінки (позиції, оцінки) до сформованості уявлень про моральну поведінку; е) від зовнішнього включення до Я-включення; є) від зниженого рівня опосередкування до зовнішнього опосередкування проявів моральних норм поведінки.

3. Констатовано, що зазначені норми поведінки є першим етапом у засвоєнні дитиною повноцінної моральної поведінки. У зв'язку з цим, перспективами розвитку моральних норм поведінки здобувачів початкової освіти є: 1) посилення моральної мотивації та моральної імперативності поведінки (оволодіння моральними принципами, цінностями, нормами та ідеалами) та подолання егоїстичних мотивів поведінки; 2) зростання їх усвідомленості та подолання інфантильності; 3) перехід від обов'язковості до добровільності, невимушеності, доброзичливості та безумовності; 4) зростання стійкості, позаситуативності та позачасовості; 5) зниження зовнішньої

опосередкованості та посилення моральної саморегуляції і здатності самостійно робити моральний вибір; б) зниження дії механізмів захисту Я, спрямованих на підтримку егоїстичних мотивів і вчинків та одночасне блокування проявів сумління.

4. На основі емпіричних даних та результатів вивчення поведінки молодших школярів виділено типи її моральних форм (гармонійно-розвинуті, правильні, егоїстики та невгамовні) та рівні їх розвитку (високий, середній, низький, нульовий).

5. У формуальному експерименті використано навчально-розвивальну програму, що передбачає: а) актуалізацію генералізованих (гра, спільна діяльність, прослуховування казок, перегляд мультфільмів, стилі виховання) та специфікованих (постановка вимоги, пояснення суті моральних норм поведінки і спеціальне навчання, підкріплення моральних норм поведінки та соціальний контроль, актуалізація моральних переживань та емпатії) чинників та умов, а також актуалізацію соціально-психологічних механізмів (ідентифікація, наслідування, підкріплення, усвідомлення, емпатія) у навчально-ігровій діяльності; б) роботу з вчителями та батьками молодших школярів у формі семінару.

6. На підставі об'єктивних (реальна поведінка) та суб'єктивних (переживання, позиція, оцінка, самооцінка) показників оцінювання розвитку моральних норм поведінки констатуємо, що їх розвиток достовірно відбувся у здобувачів початкової освіти експериментальної групи, в якій, зокрема, збільшилася кількість молодших школярів із високим рівнем розвитку моральних норм поведінки та з гармонійно-розвинутим типом їх сформованості та одночасно зменшилася кількість молодших школярів з нульовим та низьким рівнем. У значної частини молодших школярів із невгамовним та егоїстичним типами вдалося сформувати правильний тип, а в окремих випадках і гармонійно-розвинутий. У контрольній групі не виявлено статистично значущих змін.

7. Психологічні умови розвитку моральних норм поведінки у позашкільній діяльності здобувачів початкової освіти полягають у забезпеченні адекватного

сприймання ними моральних аспектів поведінки (норм, зразків дії, позицій, ставлень, оцінок тощо), які повинні бути представлені у конкретно-образній формі, актуалізації їх емоційного переживання з приводу значення моральних аспектів поведінки людини та співвіднесення його із власним Я; в активній, реальній апробації та реалізації цих норм поведінки.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми. Перспективи подальшої науково-дослідної роботи вбачаємо у вивченні впливу морально-психологічної атмосфери у сім'ї молодшого школяра та у позашкільній установі на становлення в нього моральних норм поведінки, впливу засобів літературних джерел (моральна спрямованість, зміст художньо-образного оформлення), що використовуються для формування моральної поведінки в учнів шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басюк Н.А. Розвиток почуття відповідальності в молодших школярів: метод. рекомендації. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2003. 100 с.
2. Басюк Н.А. Українська народна казка у вихованні моральних почуттів молодших школярів Вісник Львівського університету. *Серія педагогічна*. Львів, 2006. Вип. 22. С.135-140.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. І: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
4. Бех І.Д. Критерії морального виховання молодших школярів / за ред. І. Д. Бека, С. Д. Максименка. Київ, 2009. 154 с.
5. Бех І.Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини *Педагогіка толерантності*. 2001. № 2 (16). С.16-21.
6. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 2004. № 9-10. С.4-8.
7. Бех І.Д. Гуманізм у вихованні підростаючої особистості. *Рідна школа*. 2005. №9. С.78-83.
8. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник. Київ: ІЗМН, 2008. 204 с.
9. Бех І.Д. Почуття успіху у вихованні особистості. *Початкова школа*. 2005. №1. С.3-4.
10. Бібік Н.М. Нова українська школа: poradник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. 160 с.
11. Басюк Н.А. Виховання почуття відповідальності. Сходінки до відповідальності: навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Левківського М.В. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 192 с.
12. Безверхий О.С. Розвиток моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Вікова і педагогічна психологія». Вінниця, 2001. 19 с.

13. Білозерська С. Психологічні аспекти виховання моральних якостей в молодшому шкільному віці. *Наукові записки*. Серія «Психологія і педагогіка». Острог : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2006. Вип. 7. С. 15–27.
14. Білозерська С. Роль навчання та гри у моральному становленні молодшого школяра. *Матеріали звітної наукової конференції кафедри психології*. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. І.Франка, 2009. С. 32–37.
15. Богуш А. Духовність і моральність: виховний аспект. *Дошкільне виховання*. 2009. №10. С.4-7.
16. Бойко Г.М. Комплексна гра як засіб організації дитячих колективів молодших школярів у просторі Нової української школи. Початкове навчання та виховання. 2020. № 10/12. С.3-43.
17. Боришевський М.Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі. Київ: Вища шк., 2006. 289.с.
18. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Вовчик-Блакитна, Ю. Приходько /за наук. Ред. Т. Ріроженко, С. Ладивір, Ю. Манилюк. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 168 с.
19. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: монографія / І.Д. Бех, К.І. Чорна, К.О. Журба, В.А. Киричок, І.М. Шкільна, С.В. Коновець. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
20. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 522 с.
21. Гордійчук О.Є. Моральне виховання молодших школярів засобами етнопедагогіки. 2011. 184 с.
22. Державний стандарт початкової освіти (проект) Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF>
23. Енциклопедія позашкільної освіти / голов. ред. Г.П. Пустовіт. Рівне: Зень, 525 с.

24. Занюк С.Г. Психологія мотивації. Київ: Знання, 2002. 280 с.
25. Зверєва І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: метод. посіб. Київ: ІСДО, 2005. 156 с.
26. Іванчук М.Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 22 с.
27. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2005. 343 с.
28. Концепція нової української школи. Київ: Основа, 2016. 31с.
29. Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи / С.У. Гончаренко та ін. *Рідна школа*. 2001. № 6. С.48-55.
30. Зубрицька І.В. Вікові аспекти розвитку моральних норм. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. академіка С.Д. Максименка. К., 2008. Т. X, ч. 3. С. 181–188.
31. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. К. : Міжнар. фін. агенція, 2008. 216 с.
32. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в шкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закладів. К.: Освіта, 1998. 225 с.
33. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.школа, 2009. 608 с.
34. Кремень В. Г. Педагогіка Василя Сухомлинського: виклики на запити часу. Наукові записки. *Педагогічні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 172. С. 12-15.
35. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 3-є вид. Київ: Т-во «Знання України», 2018. 523 с.
36. Критерії моральної вихованості молодших школярів: кн. для вчителя / за ред.. І. Д. Беха, С. Д. Максименка. Київ. 1989. 96 с.

37. Кудикіна Н.В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. 272 с.
38. Лавроненко О. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 07. Київ, 2008. 22 с.
39. Лохвицька Л.В. Скарбниця моралі: програма з морального виховання дітей дошкільного віку. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 110 с.
40. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання: [навчальний посібник] / В.І.Лозова, Г.В.Троцько. Харків: ОВС, 2012. 400 с.
41. Матвієнко О.В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 30 с.
42. Матвієнко О.В. Основи моральної вихованості особистості молодшого школяра. Київ: Стилос, 1999. 302 с.
43. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті: затв. указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347. Освіта. 2002. 24 квіт.-1 трав. С. 2-16.
44. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. постановою Кабінетом Міністрів України від 15.09.1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99>
45. Никитенко О. Навчатися, граючись: Розвиток соціальної компетентності молодших школярів на уроках у сучасній школі. Початкова школа. 2020. №7. С. 9-11.
46. 40.Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / під заг. ред. Бібік Н.М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2017. 206 с.
47. Непомняща Н. І. Психодіагностика особистості: теорія і практика: Підр. для студентів вищих навч. Закладів.Гуманіт. вид. центр ВЛАДОС, 2001. 180 с.

48. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. Педагогічні науки: зб. наук. пр. / упоряд.: В.Л. Федяєва, О.В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В. Слюсаренко, О.В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81-85.

49. Поліщук О.П. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету* / редкол.: С.В. Совгіра, І.І. Демченко, О.Д. Балдинюк та ін.; Уманський держ. пед. ун-т 84 ім. П. Тичини. Умань: Візаві, 2019. Вип. 4. С. 127-134.

50. Поліщук О.П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: метод. посіб. Рівне: «УРМ-ПОЛІГРАФ», 98 с.

51. Поліщук О.П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні домінанти процесу. Наукові записки: зб. наук. пр. / редкол.: А. М. Коломієць, В. І. Шахов, О. В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33-38.

52. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Київ: А.П.Н., 2002. 136 с.

53. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

54. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html

55. Пустовіт Г.П. Методичні засади самовиховання зростаючої особистості у колективі: ретроспектива педагогічних ідей Василя Сухомлинського. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 23-27.

56. Пустовіт Г.П. Позашкільна освіта і виховання: підручник. Київ: Пед. думка, 2013. 272 с.
57. Пустовіт Г.П. Формування ціннісних орієнтацій особистості у позашкільних навчальних закладах: теоретичний контекст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Чернівець. нац. у-т, 2015. Вип. 760: Педагогіка та психологія. С.120-129.
58. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів: [Навч. посібник / під ред. В.К. Демиденка]. К.: ІЗМН, 2006. 204 с.
59. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посіб. / Т.О. Піроженкота та ін. Київ: Видав. Дім «Слово», 2017. 64 с.
60. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової школи: посіб. для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид., допов., перероб. Київ: СПД Богданова А.М., 2009. 226 с.
61. Савчин М.В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. № 4. С.115-131.
62. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія. Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. 288 с.
63. Сковорода Г.С. Твори: у 2 т. / ред.: Н. Ішина, О. Пріцак, О. Мішаничта та ін. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с. (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства).
64. Сухомлинська О.В. В.О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна школа*. 2010. № 3. С.3-7.
65. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С.13-18.
66. Сухомлинська О.В. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд. *Шкільний світ*. 2015. Лют. (№ 4). С.4-20.

67. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. Київ: Поч. шк., 1977. Т. 5: *Виховання і самовиховання*. С.229-239.
68. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т.. Київ: Поч. шк., Т. 1: *Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу*. 654 с.
69. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. 203 с.
70. Савчин М. В. Педагогічна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2007. 424 с.
71. Сухомлинський В.А. Сердце віддію дітям. 8-е изд. К.: Рад. школа, 1984. 288 с.
72. Ушинський К.М. Вибрані педагогічні твори: у 2 -х т. : / редкол : В. М. Столетов (голова) та ін.; [передм. М. Мухіна]. Київ : Рад шк. 1983. 222 с.
73. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах : монографія / за ред. В.В. Мачуського. Київ : Вид-во «Сталь», 2017. 220с.
74. Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання особистості. *Проблеми сучасної психології* : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 9. С. 690-700.
75. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. К.: Рад.школа, 2005. 48 с.
76. Ценко М.Б. Моральні трансформації у сучасному суспільстві. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». *Політологія*. 2017. № 2. С.370-373.
77. Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах метод. посіб. / А.Е. Бойко та ін.; за ред. В. В. Мачуського. Київ: ТОВ «Артимедіапрінт», 2017. 272 с.

78. Цвеліх Т.І., Ваккер Д.Л. Методика морального виховання дітей молодшого і середнього шкільного віку: [Методич. посібник для вчителів] /Т.І.Цвеліх, Д.Л.Ваккер. К.: Вища школа, 2012.143 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Вибір»

Мета. Щоб виявити моральні вчинки та дії, учням пропонується виконати завдання. Досліджуваним пропонують ситуації і ставлять запитання. «Як ти поводитимеш себе у таких ситуаціях? Вибери відповідь відповідно до твого вчинку або дай нову відповідь».

Ситуація 1. Після гри на вулиці, коли ти пообідавши збирався піти спати, вчитель несподівано попросив тебе допомогти навести порядок у ігровій кімнаті. Як ти вчиниш:

- а) відповіси, що згоден допомогти;
- б) збереш хлоп'ят і разом з ними зробиш роботу за кілька хвилин;
- в) пообіцяєш виконати роботу після того як відпочинеш і поспиш;
- г) порадиш залучити на допомогу когось іншого;
- д) або ж...

Ситуація 2. Тобі дали доручення, наприклад, яке не зовсім до душі, але його виконання є необхідним для групи. Як ти вчиниш:

- а) сумлінно виконаєш доручення;
- б) залучиш до виконання доручення товаришів, щоб не виконувати роботу самому;
- в) попросиш дати тобі більш цікаве завдання;
- г) знайдеш причину для відмови;
- д) або ж...

Ситуація 3. Ти випадково почув, як група друзів виказувала справедливі, але неприємні зауваження на твою адресу (ти жадіна, тому що не поділився своєю новою іграшкою з ними). Як ти вчиниш:

- а) спробуєш пояснити друзям, чому саме так ти вчинив;
- б) спробуєш швидше виправити недоліки, про які йшлося;
- в) спробуєш зробити вигляд, що нічого не чув;

г) вкажеш друзям, що вони самі не кращі за тебе, особливо тому, що обговорюють твою поведінку без тебе;

д) або...

Ситуація 4. Під час прибирання на території школи у тебе на руках з'явилися мозолі. Як ти вчиниш:

а) будеш далі виконувати завдання нарівні з усіма;

б) звернешся до друзів з проханням допомогти тобі виконати завдання;

в) попросиш звільнити тебе від цієї роботи;

г) залишиш роботу незакінченою і підеш відпочивати мовчки;

д) або...

Ситуація 5. Ти став свідком того, як на твоїх очах один твій друг незаслужено образив іншого. Що ти зробиш?

а) почнеш вимагати від винуватця пробачень на адресу постраждалого;

б) дізнаєшся про причину конфлікту і вимагатимеш її усунення;

в) висловиш співчуття тому, кого образили;

г) зробиш вигляд, що це тебе не стосується;

д) або...

Ситуація 6. Ти випадково, не бажаючи того, заподіяв зло іншій людині. Що ти вдієш:

а) зробиш усе можливе, щоб виправити ситуацію;

б) попросиш вибачення, поясниш скривдженому, що того не хотів;

в) намагатимешся, щоб ніхто не помітив скоєного тобою зла, зробиш вигляд, що не винен;

г) перенесеш провину на того, хто постраждав; хай не лізе – сам винен;

д) або...

Опрацювання отриманих даних.

а) у кожному з питань міститься активне, позитивно-стійке ставлення до відповідних моральних дій;

б) показує, що його дії можуть бути хоч і активними, але недостатньо стійкими (можливі компроміси);

в) якщо молодий школяр обрав даний варіант відповіді, то його ставлення до моральних дій пасивні і недостатньо стійкі.

г) вибір останнього варіанта відповіді свідчить про негативне, нестійке ставлення школяра до моральних дій.

Додаток Б**Заняття: «Уламки доброти»**

Мета: визначити рівень розвитку моральних ставлень у молодших школярів.

Інструкція: учням був запропонований матеріал, запропонований у посібнику «Добре чи погано» з серії «Динамічний матеріал для фронтальних та індивідуальних занять» (І.С.Панасюк). У посібнику міститься 5 фонів і 37 фігурок, за допомогою яких створювалися і розігрувалися певні ситуації. Щоб краще дослідити моральні ставлення молодших школярів не лише до ровесників, але і до інших, зокрема, незнайомих людей нами було проведено заняття, яке включало в себе прочитання казки і проведення бесіди та гри.

Хід заняття**Казка «Уламки доброти»**

Сім'я проводила вихідний день на пляжі. Діти купалися в морі і будували замки з піску. Раптом вдалині показала маленька старенька бабуса. Її сиве волосся розвівалося за вітром, одяг був брудний і обірваний. Вона щось бурмотіла про себе, підбираючи з піску якісь предмети і складаючи їх у сумку. Батьки покликали молодших школярів і веліли їм триматися подалі від старенької. Коли вона проходила повз, раз у раз нагинаючись, щоб щось підняти, вона посміхалася сім'ї, але ніхто не відповів на її привітання.

Багато тижнів після дивної зустрічі вони дізналися, що бабуса все своє життя присвятила тому, щоб підбирати з пляжів уламки скла, якими діти могли порізати собі ноги.

Запитання та завдання до казки:

Як ви гадаєте, чому бабуса присвятила своє життя такій роботі?

Як ви можете пояснити поведінку дорослих?

Як ви вважаєте, якби люди дізналися, чим насправді опікується старенька, що вони б зробили?

Чи можна сказати про людину по її зовнішньому вигляді?

Як ви ставитеся до незнайомих людей на вулиці, чи транспорті? Чи можете пригадати щось приємне?

За що ви любите своїх батьків, вчителів?

Гра «Пригадайте»

Учні стають у коло. Кожному з них ведучий кидає м'яча. Той, хто ловить м'яча, називає будь яку-людину та пояснює, як ставиться до неї і чому (наприклад: «Моя мама хороша, бо щодня грається зі мною та допомагає мені»).Школярам пропонується називати не лише членів своєї сім'ї, але і інших знайомих, чи малознайомих людей.

Додаток В

Методика «Бесіда»

Методика призначена для вивчення уявлень молодших школярів про моральні норми поведінки.

Хід проведення.

Дослідження проводиться індивідуально. Учням задають запитання, наприклад:

- Хто правильно поводить: слухняний чи не слухняний? Чому?
- Якого сина чи доньку можна назвати гарним?
- Як ти вважаєш, чи можна ображатися на батьків, якщо інколи вони бувають неуважними, втомленими, роздратованими?
- Чи добре казати правду (обманювати)? Чому?
- Що робить добра людина (погана)? Чому?
- Пригадайте казки, мультики, герої яких негарно ставляться один до одного. Назвіть їх.
- Ділитися з іншими – це добре чи погано? Чому?
- Жадібний пес дров приніс, води наніс, тісто учинив, пирогів напик, у куточку сів і все сам з'їв. Гам – гам – гам. Песик працелюбний чи жадібний?
- Чим би ти поділився з своїм другом: добротою чи фломастерами?; посмішкою чи цукерками?; іграшкою чи книгою?
- Захищати друзів чи просто менших діток потрібно чи ні? Чому?

Обробка результатів тесту

Підраховують, які форми поведінки можуть пояснити діти різного віку. Аналізуючи ці пояснення, визначають, на що при цьому зсилається дитина:

- на узагальнене уявлення про форми поведінки («Не діляться то такі, які хочуть мати все, а інші, щоб не мали. Вони жадіни.»);
- на конкретних людей як носіїв певних моральних форм поведінки в конкретній ситуації («Володя дуже сміливий, тому що він нічого не боїться, а як впаде з велосипеда, то не плаче». «А вчора він захищав Оленку від пса. Той так сильно гавкав, а він не боявся»);

- на літературних і казкових персонажів («Добра Русалочка, бо вона нічого поганого не робить»)
- на самого себе («Мене можна назвати добрим .Я не дав здачі Артуру, а він мене кропивою попик»);
- на сукупність життєвих ситуацій з власного досвіду («Жадібна Оленка, вона все печево з'їла сама»);
- на конкретну дію («Поганий той, хто не хоче бавитися і все нам валяє»);
- на оцінку моральної поведінки («Добра, бо нічого поганого не робить»; «Жадібний... він поганий...»);
- на недиференційоване уявлення про моральні форми («Поприбирав, бо він так завжди прибирає»).

Аналізують помилки в уявленнях молодших школярів про моральні форми поведінки, наприклад:

- пояснення однієї форми через іншу («Поділився, бо треба завжди ділитися, тому він справедливий»; «Я краще буду посміхатися, бо то краще, ніж віддати цукерки»);
- назви дій, не пов'язаних з моральними формами поведінки («Левчик добрий. В його тата машина і він завжди про неї розкажує, тому він не жадіна»; «Поганий той, хто довго гуляє»);
- неправильна моральна оцінка якості («Скромний – це поганий»).

Дані співвідносять з приблизним змістом уявлень про моральні форми поведінки:

- 6 років –складаються елементарні уявлення про те, «що таке добре, а що таке погано». Формується негативне ставлення до грубості і жадності. Наоснові прикладів з досвіду дитини, її конкретних вчинків розвиваються уявлення про доброту, взаємодопомогу, дружбу, правдивість.
- 7 років –розвиваються уявлення про доброту, дружбу, доброзичливість, турботливість на основі аналізу повсякденних ситуацій та літературних творів.

- 8 років –розвиваються узагальнені уявлення про правдивість, справедливість, сміливість, скромність, ввічливість, працелюбність, доброзичливість, турботливість на конкретних прикладах.

- 9 років –продовжують розвиватися узагальнені якості про доброту, чесність, справедливість, дружбу. Складається негативне ставлення до таких аморальних якостей, як хитрість, брехливість, жорстокість, себелюбство, лінь.

Визначають співвідношення уявлень про моральні форми поведінки щодо віку. Роблять висновок про те, як змінюються ці уявлення з віком.

Виховний захід «Радість доброти ти вмиєш пізнаєш...»

Мета. Допомогти дітям досягнути, що значить бути добрим, що лежить в основі доброти, доброго вчинку; формувати почуття чуйності і доброзичливості; виховувати людяність, милосердя; через рольові ігри моделювання ситуацій із життя, розвивати бажання робити добро, вчити боротись із проявами зла в житті, виховувати культуру морально-етичних почуттів.

Обладнання. Мультимедійний екран, тематичні відеофрагменти і слайди, стікери у формі сердечок, підбірка музичних творів, фліп-чарт, плакати з висловами народної мудрості та видатних педагогів про добро, «чарівна скринька», костюми для інсценізації, яскраві прикраси у вигляді сонечок, флوماстери, виставка малюнків.

Епіграф.

*Ти будеш ближніми любимий
І радість доброти пізнаєш,
Не побажавши іншим те,
Чого собі не побажаєш.
(Євангеліє)*

Учитель(на фоні ніжної мелодії).

*Сказав мудрець:
Живи, добро звершай!
Та нагород за це не вимагай.
Лише в добро і вищу правду віра Хай оживає істина стара:
Людина починається з добра.
Леонід Забашта*

Учитель. Добрий день, любі діти! Безперечно, ви вірите у чудеса. У нас сьогодні не звичайний, а чарівний урок. Ми з вами здійснимо подорож до країни, яка має чудову назву – Доброта. На дорозі до неї буде багато перешкод. Постараймося оминати підступні шляхи з назвами: Ненависть, Злість, Жорстокість. А якщо й потрапимо на такий шлях, то мусимо знайти гідний

вихід, а для цього маємо з'ясувати, що означає бути добрим?

(Бажати добра іншому, уміти помітити, що комусь потрібна допомога і бажання надати її, тобто здатність співчувати людині).

Виходить, добра людина може бути трохи чарівником? І ми з вами станемо трішки чарівниками і все, що нас оточуватиме під час подорожі, теж буде чарівним. Допоможе нам у цьому чарівна свічечка, яка, посилаючи нам тепло і світло, допоможе знайти, пройшовши через усі перешкоди, шлях до країни Доброти. Станьмо у коло, простягнімо руки до свічечки і подумки спробуємо взяти у путь від неї найкращі людські риси, які стануть у пригоді нам у цій мандрівці.

Ми зібрали найкращі якості, тож, не розтуляючи долонь, щоб їх не розгубити, сідайте у чарівний зорехід, на стікері напишіть кожен своє слово, а разом з ним вкладіть частинку свого серця, і вкиньте у чарівну скриньку, яка нам обов'язково допоможе під час подорожі.

(Діти на стікерах у вигляді сердечок записують такі моральні чесноти: чуйність, милосердя, доброзичливість, небайдужість тощо, і кидають їх у скриньку).

Гра-фантазія «Уяви!»

Учитель. Діти, заплющіть, будь ласка, на хвилюк очі! *(На фоні сумної, повільної музики через мультимедійний проектор на екрані з'являється слайд, на якому переважають сірі похмурі кольори. Висвічується назва «країни» - Черствість).*

Відкриваємо очі. Отже, ми потрапили до країни Черствість. Нелегко нам буде у цій країні, та я впевнена, що ми подолаємо всі перешкоди. Чим ми можемо допомогти жителям цієї країни? Які ліки їм можемо запропонувати? Адже є ліки, які не можна купити і не можна зробити. Ці ліки не продаються в аптеках. їх немає і серед квітів. Вони невловимі. Але мають чарівну силу - створюють чудовий настрій, оптимізм, знімають образи, недомовки. Ці ліки йдуть від серця. Лікарі стверджують,* що коли ми робимо добрі справи, наш організм виробляє велику кількість захисних речовин. І по-справжньому добрі

люди рідше хворіють.

Гра «Чарівні лікарі»

Учитель. Уявіть, що всі діти – добрі лікарі, які повинні вигадати рецепти ліків від «моральних хвороб». Діти діляться на пари. Кожна пара витягує картку з назвою «моральної хвороби» (*наприклад, злість, егоїзм тощо*).

Перемогу отримає та пара, яка вигдає найцікавіший рецепт-засіб, який допоможе позбавитись людям негативної риси і зробити їх добрими у ставленні один до одного.

Послухайте вірш Дмитра Білоуса «Знайшли лелеку» і скажіть, чи потрібні дітям, про яких йде мова у вірші, наші ліки?

Знайшли лелеку

- *Лелеко, лелеко,
до осені далеко! –
викрикує на лузі
засмагла дітвора.*

*А він веслує в хмарі
з лелечихою в парі,
мовляв, у вирій, друзі,
мені ще не пора.*

*А ген над рікою
зрослись верба з вербою,
лелечина там хата із хмизу в вишині.*

*А в ній сім'я лелеча,
сидить його малеча
біленькі лелечата,
носаті та смішні...*

Учитель. Ми добре попрацювали на цій планеті і зрозуміли, до чого повинні прагнути завжди.

(Ми повинні прагнути і думками, і почуттями, і справами своїми множити добро на світі).

Учитель. Рушаймо далі. Знову закриваємо очі.

(На фоні швидкої, неспокійної музики з'являються відеофрагменти потрощеного, понівеченого світу).

Яка жахлива країна! Все зруйноване, понівечене. Це країна Злостивості. Що ж нам робити? Та справжній українець ніколи не впадає у відчай і влучним словом врятує ситуацію. Народ наш завжди боровся зі злостивістю прислів'ями, приказками, прославляючи добро. Як добре ви їх знаєте?

Гра «Хто швидше допоможе»

Діти об'єднуються у дві команди. Кожна отримує на фліп-чарті розрізнені частини прислів'їв. Хто швидше об'єднає дві частини в одне прислів'я, той і переможе.

Приклади прислів'їв:

- Зло сильне, та добро сильніше.
- Зле слово гірше від побоїв.
- Без добра і жито не родить.
- Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – батькам кінець.
- Злий добра не пам'ятає.
- Хто замолоду звик робити добро, той і в старості від нього не відвикне.
- Поживеш серед добрих сам подобієш.
- Добро не пропадає, а зло вмирає.
- Добре роби, добре й буде.
- Добрі вісті не лежать на місці.

Учитель. Справжня людина, за переконаннями нашого народу, - це людина добра й мудра, щира й сердечна, щедра й світла, яка вміє любити, співчувати, захистити й приголубити, поважати й порадити; людина з добрим серцем і світлою душею.

Учитель. І знову у путь!

(На фоні спокійної, мінорної музики з'являються кадри, на яких то сумними очима дивляться на людей покинуті тварини, то видно зламані гілки, зірвані і викинуті квіти).

Любі діти, ми потрапили до країни Байдужість. Сподіваюся, що ви ніколи у житті не зможете пройти байдуже повз такі людські вчинки, які, на превеликий жаль, часто трапляються у нашому житті.

Інсценізація новели В. Сухомлинського «Дідусь і Андрійко»

Поліз Андрійко на шовковицю. Його привабили чорні, солодкі ягоди. Навтішався вволю, а тут дощ пішов.

Пересидів Андрійко дощ. Хотів злазити додола, аж дивиться - сидить дід Петро під шовковицею. Вийшов дідусь після дощу в сад - у білій сорочці і голова біла, як молоко.

«Що ж його робити, - думає Андрійко. - Злізу-струшу на дідуса краплі з листя, змокне він під дощем, захворіє».

Сидить Андрійко, притулившись до гілки. Чекає, коли дід до хати піде. А дід не йде.

Уже й сутеніти почало, коли дідусь підвівся, глянув на шовковицю й побачив Андрійка.

Здивувався дідусь та й питає:

- *Чому ти там сидиш так тихенько, онучку?*
- *Боюся краплі на вас струсити, дідусю!*
- *Злазь, Андрійку.*

Дідусь пригорнув Андрійка й поцілував.

«Чого це дідусь такий добрий сьогодні?» - подумав онук...

- *Як ви оцінюєте вчинок Андрійка?*
- *Хто добрий: дідусь чи Андрійко?*
- *Чи можна сказати, що хлопчик не був байдужим до дідуса ? Чому, як ви гадаєте?*
- *Як можна виховати добру, чуйну, милосердну людину?*
- *Чи можна збільшити кількість доброти у світі?*

(Діти наводять власні приклади, коли вони проявили власну небайдужість до чого-небудь у житті).

Учитель. Спробуйте підсумувати, які ми висновки зробили для себе на цій станції.

(Ввічливе, уважне й доброзичливе ставлення до інших людей виявляється й у вчинках і у словах. Недостатньо бути добрим, треба ще й виявляти доброту так, щоб вона була прийнята й зрозуміла).

Учитель. В. Сухомлинський говорив: «Роби так, як має бути, не для годиться, не тому, що хтось побачить твої добрі вчинки і похвалить тебе, а за велінням власної совісті».

Як ви розумієте ці слова? *(Діти висловлюють свої думки).*

(Звучить вальс Й. Штрауса, на фліп-чарті з'являється зображення Сонця-Доброти без промінців і з сумним обличчям).

Учитель. От ми з вами, любі мої чарівники, і дісталися до країни Доброти. Багато перешкод було у нас на цьому шляху, але ми з гідністю вийшли з них. Та чому наше Сонце-Доброта таке сумне? Нам потрібно його розвеселити. Для цього ми маємо перелічити усе, що може бути добрим. Може, ми так розвеселимо його?!

(Діти пишуть на стікерах словосполучення типу: добра усмішка, добре слово тощо. Прикріплюють їх навколо Сонця. Коли робота закінчена, вчитель знімає першу картинку-обличчя, а за нею знаходиться таке ж обличчя тільки усміхнене).

Учитель. Як гарно усміхається наше Сонечко! Значить, ми все зробили правильно. Підійдіть, діти, до Сонечка і уявіть, що ви торкаєтеся до доброти. Опишіть свої відчуття.

(Діти висловлюють свої відчуття. Доброта - ніжна, приємна, ласкава тощо).

У країні Доброти кожному гостеві дарують яскраві прикраси у вигляді сонечок. Адже доброта – це сонце, яке зігріває кожного своїми промінчиками. Прикріпіть ці сонечка і нехай вони завжди будуть такими ж яскравими, як сьогодні, від ваших добрих справ, адже ви - маленькі добротворці.

Учитель. Чи сподобалась вам подорож у країну Доброти? Чи хотіли б ви стати її жителями? А чи знаєте ви, як це зробити? Що вам найбільше сподобалося під час подорожі? Як ви розумієте епіграф нашої мандрівки?

Любі мої добротворці! Дозвольте мені вас так назвати, об'єднаємося всі у коло. Давайте спробуємо зібрати у наших долоньках добрі, гарні слова і подарувати їх один одному. Зверніть увагу, як швидко гасне наша свічка, так швидко минають і дні життя. Прагніть залишити після себе якомога більше добрих справ. І свічечка наша догорає та наповнює наші серця доброзичливістю, добропорядністю, доброчесністю, добродушністю. Хай вам щастить у ваших добрих справах!